Digitization by Agam Nigam Digital Preservation Trust, Chandigarh. Funding by IKS-MoE

CC-0. All India Ayurvedic Congress (A.I.A.C), Dhanwantri Bhawan New Delhi Collection

Digitization by Agam Nigam Digital Preservation Trust, Chandigarh. Funding by IKS-MoE

CC-0. All India Ayurvedic Congress (A.I.A.C), Dhanwantri Bhawan New Delhi Collection

Digitization by Agam Nigam Digital Preservation Trust, Chandigarh. Funding by IKS-MoE

CC-0. All India Ayurvedic Congress (A.I.A.C), Dhanwantri Bhawan New Delhi Collection

Digitization by Agam Nigam Digital Preservation Trust, Chandigarh. Funding by IKS-MoE

CC-0. All India Ayurvedic Congress (A.I.A.C), Dhanwantri Bhawan New Delhi Collection

Digitization by Agam Nigam Digital Preservation Trust, Chandigarh. Funding by IKS-MoE

कल्पस्थानम्

प्रथमोऽध्यायः (पृ०८४७-८५१)

विषयः	पृष्ठ सं.
मदनकल्पः- वमनसंज्ञा विरेचनसंज्ञा, तयोः शरीरमलविरेचनेत्येका संज्ञा ,	८४७
तीक्ष्णौषधानां देहे क्रियाविवेकः षड्विरेचनयोगशतानि ,	८४७
द्रव्याणां देशादिवशात् क्रियासमर्थतमत्वम् ,तत्र त्रिविधो देशः, तत्र जांगलदेशलक्षणम् , आनूपदेशलक्षणम् ,अनयोः साधारणलक्षणम् तत्र कालसम्पत् ,उदीचीदिक्स्थितौषधानां संग्रहणकालः,	८४८
संग्रहणप्रकारः, ओषधीनां संस्थापनप्रकारः, तेषां दोषवशात् भिन्नद्रव्यसहयोगे उपादानप्रकारः, वमनद्रव्येषु मदनफलानां श्रेष्ठतमत्वम् ,तेषां संग्रहणकालः, संग्राह्यफललक्षणानि तेषां मार्दवापादनं शोषणं, फलपिप्पल्युद्धरणं, स्थापनादिविधिश्च ,	८४९
आतुरस्य सर्वछर्दनयोगविधिः, प्रथमं स्नेहनं स्वेदनं घृतपानं ततोऽन्तर्नखमुष्टिमदनफलशराव स्याभिमन्त्रणपूर्वकमुपयोगः, अभिमन्त्रणप्रकारः, वमनविधिः, हीनवेगस्य पुनः प्रवर्त्तनम् , कफविलयनार्थं वमनेषु मधुसैन्धवयोगः,अन्ये च नव कल्पाः,	८५०, ८५१
तत्र उत्कारिका मोदकशष्कुली पूपादिविधानम् ,संग्रहश्लोकाः ॥	८५१
द्वितीयोऽध्यायः (पृ० ८५१-८५३)	
जीमूतकल्पः- जीमूतकपर्यायाः	८५२
तद्गुणाः, पुष्पफलयोरनेकविधप्रयोगाः, तेन सह मदिरायोगाः, कषाययोगाः, जलयोगाः, घृतयोगाः, वर्त्तियोगाः, संग्रहश्लोकौ ॥	८५३
तृतीयोऽध्यायः (पृ०८५३-८५५)	
इक्ष्वाकुकल्पः- इक्ष्वाकुपर्यायाः,	८५३
कासादौ तस्योपयोगः,तस्य क्षीरयोगाः चत्वारः, सुरामण्डेन पंचमश्चूर्णयोगः, क्षौद्रलवणयोगाः,	,८५४
कषाययोगाः, घृतयोगः, लेहः, स्वरससक्तुः,कल्कः इति पञ्चचत्वारिंशद् योगाः, तेषां कफज्वरे विषगुल्मोदरग्रन्थिगणेषु चोपयोगः, संग्रहश्लोकाः ॥	८५५
चतुर्थोऽध्यायः (पृ०८५५-८५६)	
धामार्गवकल्पः -धामार्गवपर्यायाः,	८५५
तस्यगरादौ प्रयोगनिर्देशः, फलपुष्पप्रवालानां संग्रहः, प्रवालानां स्वरसप्रयोगः, पुष्पादिषु पयोयोगाः, सुरायोगः, गुल्मोदरकफामयेषु भधुककषायकल्पः,अन्ये च कल्पाः,संग्रहः,	८५६
पञ्चमोऽध्यायः (पृ०८५६-८५७)	
वत्सककल्पः-वत्सकनामानि तस्याष्टादशयोगाः, संग्रहः ॥	८५७
षष्ठोऽध्यायः (पृ०-८५७-८५८)	
कृतवेधनकल्पः -कृतवेधनपर्यायाः कुष्ठादिरोगेषूपयोगः,नव कषाययोगाः, त्रयोदशासुतयोगाः,दश पिच्छायोगाः,वर्तिक्रियाःषट् ,घृतम् ,लेहः,रसयोगाः,संग्रहः ॥	८५८
सप्तमोऽध्यायः (पृ०८५९-८६६)	
श्यामात्रिवृत्कल्पः- विरेचने त्रिवृन्मूलस्य श्रेष्ठत्वम् ,त्रिवृत्पर्यायाः, तद्गुणाः, तस्य पामादिनाशकौषधयोगात्सर्वरोगहरत्वम् ,तन्मूलस्यद्वैविध्यम् ,तस्यतैक्ष्ण्याद् गुणदोषौ	

CC-0. All India Ayurvedic Congress (A.I.A.C), Dhanwantri Bhawan New Delhi Collection

Digitization by Agam Nigam Digital Preservation Trust, Chandigarh. Funding by IKS-MoE

तन्मूलानयनविधिः, तन्निधानप्रकारः,तन्मात्राः, तद्योगाः अष्टादश, अष्टौ लेहाः, पानादि पञ्च योगाः, तत्रेश्वराणां विरेचनयोगाः , ८६१
पैत्तिकानां ,श्लेष्मलानां, कफात्मनां ,च विरेचनानि, सुकुमाराणां निरपायं विरेचनम् , सन्निपातोर्ध्वरक्तपित्तापहो मोदकयोगः, गुल्मादिघ्न उत्तमशोधनमोदकयोगः, अन्ये च मोदकयोगाः, कल्याणगुडाः, मूत्रकृच्छ्रादौ सर्वविषयेषु च गुडिकायोगः, त्रिकादिशूलघ्नो मोदकयोगः, वर्षासु विरेचनयोगः, ऋतुभेदेनोपयोगिनो योगाः, सर्वर्तुको योगः, सुखतमयोगः, गुल्मादिनुदौ मद्याम्लाभ्यां सह योगौ, अन्ये च योगाः, उपसंहारः ॥ ८६५,८६६

अष्टमोऽध्यायः (पृ०८६५-८६६)

आरग्वधकल्पः-आरग्वधपर्यायाः, ज्वरादौ तस्ययोगाः, तद्गुणाः, तद्योग्यातुराः, फलाहरणप्रकारः, तन्निधानम् ,शोषणं, मज्जोद्धरणं, द्राक्षारसयुतो योग उदावर्ते, सुरामण्डेन सह मज्जयोगः, अन्ये च योगाः, ८६६
मज्जकल्कयोगाः, लेहाः, सर्पिः, अरिष्टः, उपसंहारः ॥ ८६६

नवमोऽध्यायः (पृ०-८६६-८६८)

तिल्वककल्पः-तिल्वपर्यायाः, ८६६
प्रयोगात्पूर्वं तस्य संस्काराः, ८६७
तस्य दध्यादिभिः पञ्च योगाः, मद्यपानां विरेचनम् ,सुरायोगाः, एकोऽरिष्टयोगः, त्रयो लेहयोगाः, चत्वारो घृतयोगाः, संग्रहः ॥ ८६८

दशमोऽध्यायः (पृ०-८६८-८६९)

सुधाकल्पः- सुधाया विरेचनानां तीक्ष्णतमत्वम् ,तस्य दोषसंघभेतृत्वं कष्टविभ्रमत्वं च, तस्या मुदुकोष्ठादिष्वप्रयोज्यत्वम् ,पाण्डुरोगादिषु तस्यप्रमाणतः प्रयोगः, सुधायाः द्विप्रकारकत्वम् ,तन्नामानि, क्षीराहरणप्रकारः, सौवीरकादिभिः सप्त योगाः, सुधाक्षीरभावितानां सातलादीनां योगाः, त्र्यूषणादीनां गुडमानकयोगाः, घ्रेययोगाः, नराधिपानां विरेचनम् ,लेहयोगाः, तद्भावितमांसमत्स्ययोगौ, सुराघृतक्षीरयोगाः, इत्येते विंशतिः, संग्रहः ॥ ८६९

एकादशोऽध्यायः (पृ० ८७०-८७१)

सप्तलाशंखिनीकल्पः- सप्तलापर्यायाः, गुल्मादिषु तत्प्रयोगः, तयोः फलमूलसंग्रहप्रकारः, तयो षोडशः कषायाः,तैले अष्टौ,सर्पिषि चाष्टौ,पञ्च मद्याः,त्रयो लेहाः,कम्पिल्लकयोगः,संग्रहः॥ ८७१

द्वादशोऽध्यायः (पृ०८७१-८८०)

दन्तीद्रवन्तीकल्पः- दन्तीद्रवन्त्योः पर्यायाः, तन्ममूलसंग्रहप्रकारः, तन्मूलानां विकाशित्वम् , अग्न्यर्कौ तद्विकाशित्वनाशकौ, मारुतकोपकत्वं पित्तकफशमकत्वं च ८७२
तेषां गुल्मादिषु प्रियालादिभिः सततसेवनम् ,तैलयोगाः, गुल्मादौ रसाः, विरेकार्थे लेहाः, इक्षुकाण्डलेपाः, रसाः, ८७३
उत्कारिकाः, मोदकाः, मद्यानि ,दन्तीतैलसाधिताः, गुडलावणिकभक्ष्याः, सर्वरोगहरं विरेचकं चूर्णम् ,सर्वरोगहराः मोदकाः, कामलाहरविरेचनम् , ८७४
निरपायविरेचनयोगः, अनिलदिहररोऽरिष्टः, सुखविरेचनः, मदिरा, इत्यष्टाचत्वारिंशद् योगाः, कल्पस्थानोपसंहारश्लोकाः, ८७५

CC-0. All India Ayurvedic Congress (A.I.A.C), Dhanwantri Bhawan New Delhi Collection

Digitization by Agam Nigam Digital Preservation Trust, Chandigarh. Funding by IKS-MoE

योगनामकरणे हेतुः, भावनायां तत्त्वनिर्देशः, योगानासंख्यत्वम् ,योगानां तीक्ष्णमध्यमृदूवीर्याणां लक्षणानि , ८७६
तीक्ष्णविरेचननिरूहयोर्लक्षणानि तीक्ष्णादीनां बलापेक्षया प्रयोगः , ८७७
वमनविरेचनादीनां विशेषावस्थाः,अतियोगे कर्त्तव्यता,विध्युपसंहारः,
तुलामानप्रकारः, ८७८ ,८७९
त्रिविधः स्नेहपाकः, उपसंहारः ।। ८८०

इति कल्पस्थानम्

CC-0. All India Ayurvedic Congress (A.I.A.C), Dhanwantri Bhawan New Delhi Collection

Digitization by Agam Nigam Digital Preservation Trust, Chandigarh. Funding by IKS-MoE

अथ सिद्धिस्थानम्

प्रथमोऽध्यायः (पृ०-८८१-८८५)

विषयः पृष्ठ सं.

कल्पनासिद्धिः- अग्निवेशस्य पञ्च कर्माण्युद्दिश्य द्वादश प्रश्नाः, पुनर्वसोरुपदेशः, स्नेहनकालावधिः, स्नेहगुणाः वमनविरेचनविधिः,तत्पूर्वश्चात्कर्माणि , ८८२

वमनविरेचनवेगाः, सम्यग्वमितलक्षणानि,दुश्छर्दितोपद्रवाः,सम्यग्विरिक्तलक्षणानि, दुर्विरिक्तोपद्रवाः, ततोनिरूहानुवासनविधी , ८८३

तयोः कालव्यवस्था, दोषभेदाद् बस्ति संख्यानियमः,बस्तेः सर्वगदापहत्वम् ,निरूहस्य सर्वविकार शमत्वम् ,तैलदानस्य परमत्वम् ,तैलदानस्य गुणाः,अनुवासनगुणाः,बस्तिगुणाः, बस्तियोग्या नराः, तदयोग्या नराः,वायोः शमने बस्तिरेकान्तभेषजम् ,बस्तेश्चिकित्सार्धत्वम् , अतिविरेचितातिनिरूहितानां लिङ्गानि,स्वनुवासितलिङ्गानि अत्यनुवासितोपद्रवाः, विशुद्धदेहलक्षणम् , कायशोधनोत्तरं शिरोब्यधनप्रकार दुर्विरिक्तलक्षणानि, तदुपचारः, आतुरस्वस्थविधिः बस्तिकालाद् द्विगुणः परिहारकालः, दोषाणां च परस्परविरोधात् रोगाणां च परस्परावगृहीतत्वात् स्वौषधैरपि न शमनीयत्वम् ,उपसंहारः ।। ८८५

द्वितीयोऽध्यायः (पृ०-८८६-८९१)

पञ्चकर्मीया सिद्धिः-पञ्चकर्मायोग्या नराः, ८८६

अच्छर्दनीयाः, तेषां छर्दने उपद्रवाः, ८८७

वमनयोग्याः,अविरेच्याः,तेषां विरेचनादुपद्रवाः, ८८८

विरेचनार्हाः, अनास्थाप्याः, तेषामास्थापनादुपद्रवाः, ८८९

आस्थाप्याः, अननुवास्याः, तेषामनुवासने दोषाः, अनुवास्या, अशिरोविरेचनार्हाः; तेषां शिरोविरेचने दोषाः, शिरोविरेचनार्हाः, नावनकालः, उपसंहारः ।। ८९१

तृतीयोऽध्यायः (पृ० ८९१-८९६)

बस्तिसूत्रीया सिद्धिः - बस्तिविषये दश प्रश्नाः, आत्रेयोत्तरम् ,दोषाद्यपेक्षया बस्तेर्गुणकारित्वम् ,नेत्रयोग्यपदार्थाः, नेत्रपरिमाणम् ,नेत्राकृतयः, ८९२

बस्तिद्रब्याणि, बस्तिकालाः, बस्तिद्रव्यपरिमाणम् , बस्किर्मप्रचारः,बस्तिकालिकशमनप्रकारः अन्यथाकरणे दोषाः, तिर्यक्प्रणयने दोषाः, शीतात्युष्णबस्तेर्दोषाः, ८९३

स्निग्धरूक्षमात्राभ्यधिकलवणातियोगादिदोषाः,बस्तिकाले वामशयनगुणाः,बस्तिविधानम् , स्नेहशीघ्रागमनम् तदुपायाः, रक्षणविधानम् ,निरूहमात्राप्रमाणम् ,शमनविधिः, भोज्यव्यवस्था, ततो वातामयघ्ना, बलप्रदाश्च बस्तियोगाः, उपसंहारः।। ८९४ ८९६

चतुर्थोऽध्यायः (पृ० ८९६-९०१)

स्नेहव्यापदिकी सिद्धिः- सर्ववातविकारनुदनुवासनयोगः ८९७

अन्ये चाऽनुवासनयोग्यतैलघृतयोगाः ८९८

स्नेहबस्तेः षडापदः, वाताद्यावृतस्य स्नेहमधो न याति अजीर्णस्य स्नेहऊर्ध्वं न याति, वातावृतस्नेहलक्षणानि, ८९९

तदुपचारः, पित्तावृतस्नेहलक्षणानि, तन्निर्हरणोपायः, श्लेष्मावृतस्नेहलक्षणानि, तन्निहरररणम् ,अत्यशनावृतस्नेह लक्षणानि तत्रोपचारः विडावृतस्नेहलक्षणानि, तदुपायः,अभुक्ते शून्यपायौ वेगात् स्नेहस्योर्ध्वगतिः, तत्र सिद्धतैलयोगः,निरुपद्रवोऽनिसृतबस्तिरुपेक्ष्यः, ९००

CC-0. All India Ayurvedic Congress (A.I.A.C), Dhanwantri Bhawan New Delhi Collection

Digitization by Agam Nigam Digital Preservation Trust, Chandigarh. Funding by IKS-MoE

अनुवासनकालनियमः, जलबस्तियोगाः, उष्णोदकबस्तिगुणाः, स्नेहस्य त्र्यहात्पाकः, आमस्नेहप्रणयननिषेधः, स्नेहातिशीलनदोषाः, बस्तिकर्मणस्त्रिदोषनुत्त्वम् ,मात्राबस्तेर्गुणाः, उपसंहारः ॥ ९०१

पञ्चमोऽध्यायः (पृ०९०१-९०२)

नेत्रबस्तिव्यापदिकीसिद्धिः- वर्जनीयानि नेत्राणि,तेषां दोषाः,बस्तिदोषतो हानयः, तदुपायाः,नेत्रप्रणयनदोषाविकाराः, तेषामुपक्रमः, उपसंहारः ॥ ९०२

षष्ठोऽध्यायः (पृ०९०३-९१०)

वमनविरेचनव्यापत्सिद्धिः- संशोधने ऋतुविचारः, स्नेहस्वेदपूर्वकं विरेचनम् , अविरेचनीयाः, पूर्वं स्नेहस्वेदनगुणाः, ९०४

मात्रावदौषधलक्षणम् पीतौषधस्य शुद्धिलिंगानि, हृतदोषलक्षणानि, शेषौषधस्य वमनोपदेशः, वमितस्य लंघनम् , जीर्णस्य लिंगानि,हृतदोषस्य पेयादिक्रमः, सावशेषौषधलिंगानि , ९०५

औषधव्यापद्धेतवः, तत्र दश व्यापदः, योगायोगातियोगलक्षणानि, विरेचनपानयोग्यपात्राणि , शोधनाभावे पुनः पानम् ,अजीर्णेऽतियोगः, शोधनाशक्तौषधस्य गदजनकत्वम् ,तत्र व्यापदः, ९०६

ततश्चिकित्सा,वामनातियोगचिकित्सा, आनाह-निदानं-तच्चिकित्सा, सामे बलवदौषधोपद्रवाः, तच्चिकित्सा , ९०८

बहुदोषस्याल्पोषधदानादुपद्रवाः, पीतौषधस्य वेगनिग्रहजा गदाः, तच्चिकित्सा, लघुदोषस्य तीक्ष्णौधोपद्रवाः,तच्चिकित्सा,जीवाजीवरक्तपरीक्षा ,तृषामूर्छामदार्त्तस्य क्रिया, जीवादानं , रक्तबस्तिः, विरेचने पीते विडवष्टम्भे दोषाः,तच्चिकित्सा,रूक्षाल्पबलपीतरूक्षविरेचनोपद्रवाः, तच्चिकित्सा, स्निग्धगुरुकोष्ठस्य मृद्वौषधादुपद्रवाः,तदुपायः,व्यापत्संग्रहः, ९१०

सप्तमोऽध्यायः (पृ० ९१०-९१६)

बस्तिव्यापिदिकीसिद्धिः-अग्निवेशप्रश्नाः, गुरूपदेशाः, बस्तेरसम्यग्योगः, द्वादशव्यापदः, अयोगव्यापच्चिकित्सा । ९११

अतियोगव्यापच्चिकित्सा क्लमव्यापच्चिकित्सा , ९१२

आध्मानव्यापच्चिकित्सा हिक्काव्यापच्चिकित्सा हृत्प्राप्तिव्यापच्चिकित्सा ऊर्ध्वव्यापच्चिकित्सा, प्रवाहिकाव्यापच्चिकित्सा शिरः शूलव्यापच्चिकित्सा, ९१३

अंगशूलव्यापच्चिकित्सा परिकर्त्तव्यापच्चिकित्सा , ९१५

परिस्रवव्यापच्चिकित्सा, संग्रहश्लोकः ॥ ९१६

अष्टमोऽध्यायः (पृ०९१६-९१९)

प्रासृतयोगिका सिद्धिः- प्रसृतबस्तिवर्णनम् ,तेषां फलानि , ९१७

तद्व्यापदः,तासां चिकित्सा, अतिसारभेदाः, तेषां चिकित्सा, दोषसंसृष्टे आमे दोषानुसारं बस्तिचिकित्सा , ९१८

षण्णां संसर्गे षड्रसं पाचनम् ,निरामाणां षाड्रसिको बस्तिः,अतिसारेषु पेयोघृतयोगः, यवाग्वः,उपसंहारः ॥ ९१९

नवमोऽध्यायः (पृ० ९१९-९३०)

अथातस्त्रिमर्मीया सिद्धिः- सप्तोत्तरमर्मशतम् ,तत्र स्कन्धाश्रितानां गरीयस्त्वम् हृदि धमनीनाम् ,शिरसीन्द्रियाणां गुदादीनां च मध्ये बस्तेः स्थितिनिर्देशः, मर्मव्याप्तशरीरम् , हृच्छिरोबस्तयस्त्रीणि मर्मतमानि विशेषाद्रक्ष्याणि, तेषां भेदाद्देहभेदः, उपघाते च घोरव्याधि

CC-0. All India Ayurvedic Congress (A.I.A.C), Dhanwantri Bhawan New Delhi Collection

Digitization by Agam Nigam Digital Preservation Trust, Chandigarh. Funding by IKS-MoE

प्रादुर्भावः,हृदयाभिघाते उपद्रवाः,शिरस्यभिहत उपद्रवाः,वस्तावुपहत उपद्रवाः,एषां विशेषतो मारुतादेव रक्षणमिष्टम् ,वातस्य पित्ताद्युदीरकत्वम् ,बस्तिकर्मणश्च तत्साधकत्वम् , मर्मपरिपालकत्वम् , महामर्मपालनार्थ बस्तिकर्मचिकित्सयोश्चोपदेशः वातेन हृदि मूर्ध्नि वस्तौ चोपसृष्टे मर्मभेदाच्चिकित्साभेदः,बस्तिशूले निरूहयोगः, पूर्वानुपदिष्टमर्मजविकाराणां निदानचिकित्से , १२२

तत्र अपतन्त्रकलक्षणानि अपतानकं नामान्तरम् ,तच्चिकित्सा, तन्द्रालक्षणम् ,तच्चिकित्सा, १२३

मूत्रकसादादयस्त्रयोदश मूत्रविकाराः, तत्र मूत्रैकसादलक्षणानि, तज्जयोपायः, मूत्रजठरलक्षणम् , तच्चिकित्सा, मूत्रकृच्छ्रलक्षणम् ,तच्चिकित्सा, मूत्रोत्संगलक्षणानि, तच्चिकित्सा, मूत्रसंक्षयलक्षणानि मूत्रातीतलक्षणानि, अनिलाष्ठीलालक्षणानि, वातबस्तिलक्षणानि , १२४

उष्णवातलक्षणानि, वातकुण्डलिकालक्षणानि, रक्तग्रन्थिलक्षणानि, विड्विघातलक्षणानि, बस्तिकुण्डललक्षणानि, तस्य शस्त्रविषवद्घोरत्वम् तज्जयः, पुष्पनेत्रस्य वैशिष्टयम् ,तत्परिमाणं, तच्छिद्रादि ,अजबस्तिना स्नेहोपयनम् ,पुष्पनेत्रप्रवेशप्रकारः, अनुसेवनीप्रयोगः, वर्त्तिप्रवेशप्रकारः, सानुवासनिका विधिः, सम्यगदत्तलक्षणम् ,स्त्रीणामार्त्तवकाले प्रतिकर्म,ततः सद्योगर्भग्रहः, १२६

उत्तरबस्तिप्रकारः, स्त्रीणां नेत्रप्रमाणम् ,स्त्रीणां बस्तिदानप्रकारः, तस्य कालनियमः, शिरोविकारभेदाः, शंखकरोगलक्षणानि, तच्चिकित्सा, अर्धावभेदकनिदानलक्षणानि , तच्चिकित्सा,सूर्यावर्त्तनिदानलक्षणानि,तच्चिकित्सा,अनन्तवातनिदानलक्षणानि, तच्चिकित्सा १२८

प्रतिमर्षस्नेहः,शलैष्मिकशिरोगदाः,तत्र शिरोरेचनम् उपायः, वातात्मकेषु नस्तः कर्मः, नासा स्नेहेन शिरस्तर्पणप्रकारः, १२९

स्नेहशैत्येन विकारोद्भवः, तत्प्रशमः, अवपीड़नविधिः, प्रध्मापनविधिः, नावनस्नेहनोत्थाः श्लैष्मिकाः विकारास्तेषां प्रशमाः, रूक्षनस्यजो गदः, तत्परिहारः, स्नेहनशोधनभेदे, नस्यस्य द्विप्रकारकत्वम् ,स्नेहप्रतिमर्षलक्षणम् ,तल्लाभाः,उपसंहारः ॥ १३०

दशमोऽध्यायः (पृ० १३०-१३४)

बस्तिसिद्धिः- बलदोषकालरोगप्रकृतिभेदेन बस्तीनां रोगनिवर्त्तकत्वम् , १३०

विरेके विकाराः अविरेच्यत्वं शिशुवृद्धयोः, आस्थापनस्योत्तमत्वम् , १३१

अनुवासननिरूहोत्तरबस्तीनां त्रैविध्यम् ,बस्त्ययोग्याः, विशोध्याः, अविशोध्याः, वाजीकरणयोग्याः, वस्तियोग्यद्रव्याणि, बस्तीनामावापद्रव्याणि, संप्रतिवापकषाययोगाः, नानाव्याधिषु वर्गशो दोषानुरूपं बस्तिप्रयोगाः, १३२

श्लेष्मरोगिणां हितानि द्रव्याणि, पक्वाशयविशोधनयोगाः, शुक्रमांसदाः योगाः, सांग्राहिकाः पदार्थाः, परिस्रवे योगाः, दाहघ्नो योगः, प्रवाहणे बस्तयः, जीवादाने मृदुबस्तयः, रक्तपित्तप्रमेहे सोमवल्कजः कषायः,उपसंहारः ॥ १३४

एकादशोऽध्यायः (पृ०१३४-१३७)

कालमात्रासिद्धिः :-फलबस्तिवरत्वनिश्चये मुनीनां संकथा, जीमूतमिति शौनकः, कटुतुम्बीफल-मिति वामको नृपः,धामार्गवम् इति गौतमः, कुटज इति बडिशः,कृतवेधनमिति काप्यः,भद्रशौनको मदनमिति,तत्रात्रेयनिर्णये नतु किञ्चिददोषनिर्गुणम् गुणभूयस्त्वाद् वरत्वम् , फलानां दोषविशेषे विशिष्टत्वम् ,बस्तेः सर्वदोषापहत्वविषयकः प्रश्नः,तत्समाधानम् , तन्त्रयन्त्रधरवातशमकत्वेन बस्तेः सर्वदोषहरत्वम् ,पशूनां च बस्तिविधिः,तत्र-नेत्र

CC-0. All India Ayurvedic Congress (A.I.A.C), Dhanwantri Bhawan New Delhi Collection

Digitization by Agam Nigam Digital Preservation Trust, Chandigarh. Funding by IKS-MoE

निरूहमात्रादिव्यवस्था, यथापशु योग्यव्यवस्था, सदातुराः नराः,तत्कारणम् ,
तेषां बस्तिचिकित्सा, उपसंहारः ॥ १३७
द्वादशोऽध्यायः (पृ० १३७-१३७)
उत्तरबस्तिसिद्धिः- आतुरसंपालनप्रकारः, १३७
अग्निदीपनार्थं पेयाद्युपचारः, रुग्णस्य प्रकृतिस्थापनम् ,प्रकृतिगतस्य लक्षणानि,
वर्जनीयावर्ज-नीयकर्माणि, अष्टौ महादोषकराणि, उच्चैर्भाष्यातिभाष्याभ्यां दोषाः,
रथक्षोभाच्च दोषाः,अतिचंक्रमणाद् दोषाः, अत्यासनाद् रथक्षोभजाः दोषाः,
अजीर्णाध्यशनाभ्यां दोषाः,
विषमाहिताशनाभ्यां दोषाः, दिवास्वप्नाद् दोषाः, व्यवायाद् दोषाः, १३९
तेषां सिद्धिः,तत्रैव यापनबस्तिप्रयोगाः, १४०
वृष्यतमाः स्नेहाः, तेषामेकोनत्रिंशद् वृष्यबस्तयः, १४५
तेषां विस्तरशः षोडशोत्तरशतद्वयं भेदाः, तासामत्यर्थसेवया दोषाः, तत्र दीपनी क्रिया,
सिद्धिस्थानलक्षणम् ,शास्त्रोपसंहारः, चरकतन्त्रप्रशंशा ,तत्र दृढबलकृतसंस्करणम् , १४६
षट्त्रिंशत् तन्त्रयुक्तयः, तन्त्रयुक्तीनां प्रयोजनम् ,तासां ज्ञानप्रशंसा, चरकतन्त्रज्ञप्रशंसा , १४७

॥ इति सिद्धिस्थानम् ॥
॥ इति चरकतन्त्रम् ॥

CC-0. All India Ayurvedic Congress (A.I.A.C), Dhanwantri Bhawan New Delhi Collection

Digitization by Agam Nigam Digital Preservation Trust, Chandigarh. Funding by IKS-MoE

অমিনবাবু আত্মকল্যাণ
উৎসাহ
[illegible]
প্রণাম
আমার [illegible]

CC-0. All India Ayurvedic Congress (A.I.A.C), Dhanwantri Bhawan New Delhi Collection

Digitization by Agam Nigam Digital Preservation Trust, Chandigarh. Funding by IKS-MoE

कल्पस्थानम्

प्रथमोऽध्यायः

अथातो मदनकल्पं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥

इति ह स्माह भगवानात्रेयः ॥ २ ॥

अथ खलु वमनविरेचनार्थं मदनफलादित्रिवृतादीनां वमनविरेचनद्रव्याणां सुखोपभोग्यतमैः सहान्यैर्द्रव्यैः विविधैस्तद्योगानां क्रियाविधौ सुखोपायस्य सम्यगुपकल्पनार्थं कल्पस्थानमुपदेक्ष्यामोऽग्निवेश ॥ ३ ॥

तत्र दोषहरणमूर्ध्वभागं वमनसंज्ञकं, अधोभागं विरेचनसंज्ञकं, उभयं वा शरीरमलविरेचनसंज्ञां लभते ॥ ४ ॥

तत्रोष्णतीक्ष्णश्लक्ष्णसूक्ष्मव्यवायि विकाशीन्यौषधानि स्ववीर्येण हृदयमुपेत्य धमनीरनुसृत्य सम्यग् युक्त्या स्थूलाणुस्रोतोभ्यः केवलं शरीरगतं दोषसंघातमाग्नेयत्वात् विष्यन्दयन्ति तैक्ष्ण्यात् विच्छिन्दन्ति, स विच्छिन्नः परिप्लवः स्नेहभाविते काये स्नेहाक्तभाजनस्थमिव क्षौद्रमसज्जन्नणुप्रवणभावादामाशयमागत्योदानप्रणुन्नोऽग्निवाय्वात्मकत्वादूर्ध्वभागप्रभावादौषधस्योर्ध्वमुत्क्षिप्यते, सलिलपृथिव्यात्मकत्वादधोभागप्रभावाच्च औषधस्याधः प्रवर्तते, उभयतश्चोभयगुणत्वात्, इति लक्षणोद्देशः ॥ ५ ॥

तत्र फलजीमूतकेक्ष्वाकुधामार्गवकुटजकृतवेधनानां श्यामात्रिवृच्चतुरङ्गुलतिल्वकमहावृक्षसप्तलाशङ्खिनीदन्तीद्रवन्तीनां च नानाविध-देश-कालसंभवास्वादरसवीर्यविपाकप्रभावग्रहणाद्देहदोषप्रकृतिवयोबलाग्निभक्तिसात्म्यरोगावस्थादिनानाप्रभाववत्वाच्च, विचित्रगन्धवर्णरसस्पर्शानामुपभोगसुखार्थम् परिसंख्येयसंयोगानामपि च सतां

CC-0. All India Ayurvedic Congress (A.I.A.C), Dhanwantri Bhawan New Delhi Collection

Digitization by Agam Nigam Digital Preservation Trust, Chandigarh. Funding by IKS-MoE

द्रव्याणां विकल्पमार्गोपदर्शनार्थं षड्विरेचनयोगशतानि व्याख्यास्यामः ॥ ६ ॥

तानि तु द्रव्याणि देशकालगुणभाजनसंपद्वीर्यबलाधानात् क्रियासमर्थतमानि भवन्ति ॥ ७ ॥

तत्र त्रिविधः खलु देशो जाङ्गलोऽनूपः साधारणश्चेति ।

तत्र जाङ्गलः पर्याकाशभूयिष्ठस्तरुभिरपि कदरखदिरासनाश्वकर्णधवतिनिशशल्लकीशालसोमवल्कबदरीतिन्दुकाश्वत्थवटामलकीवनगहनोऽनेकशमीककुभशिंशपाप्रायः स्थिरशुष्कपवनबलविधूयमानप्रनृत्यत्तरुणविटपः, प्रततमृगतृष्णाकूपोपगूढस्तनुखरपरुषसिकताशर्कराबहुलो लावतित्तिरिचकोरानुपचितभूमिभागो वातपित्तबहुलः स्थिरकठिनमनुष्यप्रायो ज्ञेयः ॥ ८ ॥

अथानूपो हिन्तालतमालनारिकेलकदलीवनगहनः, सरित्समुद्रपर्यन्तप्रायः, शिशिरपवनबहुलो, वंजुलवनवानीरोपशोभिततीराभिः सरिद्भिरुपगतभूमिभागः, क्षितिधरनिकुञ्जोपशोभितो, मन्दपवनानुजितक्षितिरुहगहनोऽनेकवनराजीपुष्पितवनगहनभूमिभागः, स्निग्धतरुप्रतानोपगूढो, हंसचक्रवाकबलाकानन्दीमुखपुण्डरीककादम्बमद्गुकोयष्टिभृङ्गराजशतपत्रमत्तकोकिलानुनादिततरुणविटपः, सुकुमारपुरुषः पवनकफप्रायो ज्ञेयः ॥ ९ ॥

अनयोरेव द्वयोर्देशयोर्वीरुद्वनस्पतिवानस्पत्यशकुनिमृगगणयुतः स्थिरसुकुमारवर्णसंहननोपपन्नसाधारणगुणपुरुषः साधारणो ज्ञेयः ॥ १० ॥

तत्र देशे जाङ्गले साधारणे वा यथाकालं शिशिरातपपवनसलिलसेविते समे शुचौ प्रदक्षिणोदके श्मशानचैत्यदेवयजनागारसभाश्वभ्रारामवल्मीकोषरविरहिते कुशरोहिषास्तीर्णे स्निग्धकृष्णमधुरमृत्तिके सुवर्णवर्णमधुरमृत्तिके वा मृदावफालककृष्टेऽनुपहतेऽन्यैर्बलवत्तरैर्द्रुमैरौषधानि जातानि प्रशस्यन्ते ॥ ११ ॥

CC-0. All India Ayurvedic Congress (A.I.A.C), Dhanwantri Bhawan New Delhi Collection

Digitization by Agam Nigam Digital Preservation Trust, Chandigarh. Funding by IKS-MoE

तत्र यानि कालजातान्यागतसंपूर्णप्रमाणरसवीर्यगन्धानि कालातपाग्निसलिलपवनजन्तुभिरनुपहतगन्धवर्णरसस्पर्शप्रभावाणि प्रत्यग्राण्युदीच्यां दिशि स्थितानि, तेषां शाखापलाशमचिरप्ररूढं वर्षावसन्तयोर्ग्राह्यं, ग्रीष्मे मूलानि शिशिरे च शीर्णप्ररूढपर्णानां, शरदि त्वक्कन्दक्षीराणि, हेमन्ते साराणि पर्णपुष्पफलमिति ।

मङ्गलाचारः कल्याणवृत्तः शुचिः शुक्लवासाः संपूज्य देवतामग्निमश्विनौ गोब्राह्मणांश्च कृतोपवासः प्राङ्मुख उदङ्मुखो वा गृह्णीयात् ॥ १२ ॥

गृहीत्वा चानुरूपगुणवद्भाजने संस्थाप्यागारेषु प्रागुदग्द्वारेषु निवातप्रवातैकदेशेषु नित्यपुष्पोपहारबलिकर्मवत्सु अग्निसलिलोपस्वेदधूमरजोमूषिकचतुष्पदामनभिगमनीयानि स्ववच्छन्नानि शिक्येष्वासज्य स्थापयेत् ॥ १३ ॥

तानि च यथादोषं प्रयुञ्जीत सुरासौवीरकतुषोदकमैरेयमेदकधान्याम्लफलाम्लदध्यम्लादिभिर्वाते, मृद्वीकामलकमधुमधुकपरूषकफलफाणितक्षीरादिभिश्च पित्ते श्लेष्मणि तु मधुमूत्रकषायादिभिर्भावतान्यालोडितानि च इत्युद्देशः; तं विस्तरेण द्रव्यदेहदोषसात्म्यादीन् वसन्तादींश्च प्रविभज्य व्याख्यास्यामः ॥ १४ ॥

वमनद्रव्याणां मदनफलानि श्रेष्ठतमान्याचक्षते, अनपायित्वात्; तानि वसन्तग्रीष्मयोरन्तरे पुष्याश्वयुग्भ्यां मृगशिरसा वा गृह्णीयात् मैत्रे मुहूर्ते करणे च। यानि पक्कान्यहरितानि पाण्डून्यप्यक्रिमीकृशानि ह्रस्वानि पूतान्यजन्तुजग्धानि, तानि प्रगृह्य कुशपुटे बद्ध्वा गोमयेनानुलिप्य यवतुषमाषशालिब्रीहिकुलत्थमुद्गपलानामन्यतमे निदध्यादष्टरात्रं, अत ऊर्ध्वं मृदुभूतानि तानि मध्विष्टगन्धान्युद्धृत्य शोषयेत्, सुशुष्काणां फलपिप्पलीरुद्धरेत्, तासां घृतदधिमधुपललविमृदितानां पुनः शुष्काणां पूर्णं तासां नवकलशं सुप्रमृष्टवालुकमरज-

CC-0. All India Ayurvedic Congress (A.I.A.C), Dhanwantri Bhawan New Delhi Collection

Digitization by Agam Nigam Digital Preservation Trust, Chandigarh. Funding by IKS-MoE

स्कमाकण्ठं पूरयित्वा स्ववच्छन्नं स्वनुगुप्तं शिक्ये आसज्य सम्यक् स्थापयेत् ॥ १५ ॥

अथ च्छर्दनीयमातुरं द्व्यहं त्र्यहं वा स्नेहस्वेदोपपन्नं श्वश्छर्दयितव्य इति ग्राम्यानूपौदकमांसरसक्षीरदधिमाषतिलशाकादिभिः समुत्क्लेशितश्लेष्माणं व्युषितं जीर्णाहारं पूर्वाह्णे कृतबलिहोममङ्गलप्रायश्चित्तं निरन्नमनतिस्निग्धं यवाग्वा घृतमात्रां च पीतवन्तं, तासां फलपिप्पलीनामन्तर्नखमुष्टिं यावद्वा साधु मन्येत जर्जरीकृत्य यष्टिमधुकषायेण कोविदारकर्बुदारनीपविदुलबिम्बीशणपुष्पीसदापुष्पीप्रत्यक्पुष्पीकषायाणामन्यतमेन वा रात्रिमुषितं विमृदितं घृतमधुसैन्धवयुक्तं सुखोष्णं कृत्वा पूर्णं शरावं मन्त्रेणानेनाभिमन्त्रयेत् ।

"ॐ ब्रह्मदक्षाश्विरुद्रेन्द्रभूचन्द्रार्कानिलानलाः ।
ऋषयः सौषधिग्रामा भूतसंघाश्च पान्तु ते ॥
रसायनमिवर्षीणां देवानाममृतं यथा ।
सुधेवोत्तमनागानां भैषज्यमिदमस्तु ते ॥"

इत्येवमभिमन्त्र्योदङ्मुखं प्राङ्मुखं वाऽऽतुरं पाययेत श्लेष्मज्वरगुल्मशूलप्रतिश्यायवन्तं विशेषेण पुनः पुनरापित्तागमनात्, तेन साधु वमति ॥ १६ ॥

हीनवेगं तु पिप्पल्यामलकसर्षपवचाकल्कलवणोष्णोदकैः पुनः पुनः प्रवर्तयेदापित्तदर्शनादित्ययं सर्वच्छर्दनयागविधिः ॥ १७ ॥

सर्वेषु तु मधुसैन्धवं कफविलयनच्छेदार्थं वमनेषु विदध्यात्; न चोष्णविरोधो मधुनश्छर्दनयोगयुक्तस्य, अविपक्वप्रत्यागमनाद्दोषनिर्हरणाच्चेति ॥ १८ ॥

फलपिप्पलीनां द्वौ भागौ कोविदारादिकषायेण त्रिःसप्तकृत्वः स्रावयेत्, तेन रसेन तृतीयं भागं पिष्ट्वा मात्रां हरीतकीभिर्विभीतकैरामलकैर्वा तुल्यां वर्तयेत् तासामेका द्वे वा पूर्वोक्तानां कषाया-

५४

CC-0. All India Ayurvedic Congress (A.I.A.C), Dhanwantri Bhawan New Delhi Collection

Digitization by Agam Nigam Digital Preservation Trust, Chandigarh. Funding by IKS-MoE

णामन्यतमस्याञ्जलिमात्रेण विमृद्य बलवच्छ्लेष्मप्रसेकग्रन्थिज्वरोदरारुचिषु पाययेदिति समानं पूर्वेण ॥ १९ ॥

फलपिप्पलीक्षीरं, तेन वा क्षीरयवागूमधोभागे रक्तपित्ते हृद्दाहे तज्जस्य वा दध्न उत्तरकं कफच्छर्दितमकमुखप्रसेकेषु पूर्णशरावं तस्यैव पयसः शीतस्य सन्तानिकाञ्जलिं पित्ते प्रकुपिते उरःकण्ठहृदये च तनुकफोपदिग्ध इति समानं पूर्वेण ॥ २० ॥

फलपिप्पलीशृतक्षीरान्नवनीतमुत्पन्नं फलादिकल्ककषायसिद्धं कफाभिभूताग्निं विशुष्यद्देहं च मात्रया पाययेदिति समानं पूर्वेण ।२१।

फलपिप्पलीनां फलादिकषायेण त्रिःसप्तकृत्वः परिभावितेन पुष्परजःप्रकाशेन चूर्णेन, बृहत्सरसि संजातं बृहत्सरोरुहं सायाह्नेऽवचूर्णयेत्, तद्रात्रिपर्युषितं प्रभाते पुनरवचूर्णितमुद्धृत्य हरिद्राकृशरक्षीरयवागूनामन्यतमं सैन्धवगुडफाणितयुक्तमाकण्ठं पीतवन्तमाघ्रापयेत् सुकुमारमुत्क्लिष्टपित्तकफमौषधद्वेषिणमिति समानं पूर्वेण ।२२

फलपिप्पलीनां भल्लातकविधिपरिस्रुतं स्वरसं पक्त्वा फाणितीभूतमातन्तुलीभावाल्लेहयेत्; तदातपशुष्कं च चूर्णीकृतं जीमूतादिकषायेण पित्ते कफस्थानगते पाययेदिति समानं पूर्वेण ॥ २३ ॥

फलपिप्पलीचूर्णानि पूर्ववत्कोविदारादीनां षण्णामन्यतमकषायस्रुतानि वर्तिक्रिया कोविदारादिकषायोपसर्जनाः पेया इति समानं पूर्वेण ॥ २४ ॥

फलपिप्पलीनामारग्वधकुटजस्वादुकण्टकपाठापाटलिशार्ङ्गेष्टामूर्वासप्तपर्णनक्तमालपिचुमर्दपटोलसुषवीगुडूचीसोमवल्कद्वीपिकानां पिप्पलीपिप्पलीमूलहस्तिपिप्पलीचित्रकशृङ्गवेराणां चान्यतमकषायेण सिद्धो लेह इति समानं पूर्वेण ॥ २५ ॥

फलपिप्पलीष्वेलाहरेणुकाशतपुष्पाकुस्तुम्बुरुतगरकुष्ठत्वक्चोरकमरुबकागुरुगुग्गल्वेलवालुकश्रीवेष्टकपरिपेलवमांसीशैलेयकस्थौणेयकसरलपारावतपद्यशोकरोहिणीनां विंशतेरन्यतमस्य कषायेण साध-

CC-0. All India Ayurvedic Congress (A.I.A.C), Dhanwantri Bhawan New Delhi Collection

Digitization by Agam Nigam Digital Preservation Trust, Chandigarh. Funding by IKS-MoE

यित्वोत्कारिका उत्कारिकाकल्पेन तथा मोदकवान् मोदककल्पेन यथादोषरोगभक्ति प्रयोज्या इति समानं पूर्वेण ॥ २६ ॥

फलपिप्पलीस्वरसकषायपरिभावितानि तिलशालितण्डुलपिष्टानि तत्कषायोपसर्जनानि शष्कुलीकल्पेन वा पूपा इति समानं पूर्वेण ॥ २७ ॥

एतेनैव च कल्पेन सुमुखसुरसकुठेरकगण्डीरकालमालकपर्णासकक्षवकफणिज्झकगृञ्जनानां कासमर्दभृङ्गराजानामिक्षुबालिकेक्षुकाण्डेक्षूणां चान्यतमस्य कषायेण कारयेत् समानं पूर्वेण ॥ २८ ॥

तथा बदरषाडवरागलेहमोदकोत्कारिकातर्पणपानकमांसरसयूषमद्यानां मदनफलान्यतमेनोपसंसृज्य यथादोषरोगभक्तिदद्यात्तैः साधु वमतीति ॥ २९ ॥"

तत्र श्लोकाः । मदनः करहाटश्च राठः पिण्डीतकः फलम् ।
श्वसनश्चेति पर्यायैरुच्यते तस्य कल्पना ॥ ३० ॥
नव योगाः कषायेषु वर्तिष्वष्टौ पयोमुखाः ।
पञ्चैकः फाणिते चूर्णे घ्रेये वर्तिक्रियासु षट् ॥ ३१ ॥
विंशतिर्विंशतिर्लेहमोदकोत्कारिकासु च ।
शष्कुलीपूपयोश्चोक्ता योगाः षोडश षोडश ॥ ३२ ॥
दशान्ये खाण्डवाद्येषु त्रयस्त्रिंशदिदं शतम् ।
योगानां विधिवद्दृष्टं फलकल्पे महर्षिणा ॥ ३३ ॥

इत्यग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते कल्पस्थाने मदनफलकल्पोनाम प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

द्वितीयोऽध्यायः ।

अथातो जीमूतककल्पं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥

इतिह स्माह भगवानात्रेयः ॥ २ ॥

CC-0. All India Ayurvedic Congress (A.I.A.C), Dhanwantri Bhawan New Delhi Collection

Digitization by Agam Nigam Digital Preservation Trust, Chandigarh. Funding by IKS-MoE

कल्पं जीमूतकस्येमं फलपुष्पाश्रयं शृणु ।
गरागरी च वेणी च तथा स्याद्देवताडकः ॥ ३ ॥
जीमूतकं त्रिदोषघ्नं यथास्वौषधकल्पितम् ।
प्रयोक्तव्यं ज्वरश्वासहिक्काकोष्ठामयेषु च ॥ ४ ॥
यथोक्तगुणयुक्तानां देशजानां यथाविधि ।
पयः पुष्पेऽस्य निर्वृत्ते फले पेया पयस्कृता ॥ ५ ॥
लोमशे क्षीरसन्तानं दध्युत्तरमलोमशे ।
शृते पयसि दध्यम्लं जातं हरितपाण्डुके ॥ ६ ॥
जीर्णानां च सुशुष्काणां न्यस्तानां भाजने शुचौ ।
चूर्णस्य पयसा शुक्तिं वातपित्तार्दितः पिबेत् ॥ ७ ॥
आसुत्य च सुरामण्डे मृदित्वा प्रस्रुतं पिबेत् ।
कफजेऽरोचके कासे पाण्डुरोगे सयक्ष्मणि ॥ ८ ॥
द्वे चापोथ्याथवा त्रीणि गुडुच्यामलकस्य वा ।
कोविदारादिकानां वा निम्बस्य कुटजस्य वा ॥ ९ ॥
कषायेष्वासुतं पूत्वा तेनैव विधिना पिबेत् ।
अथवाऽऽरग्वधादीनां सप्तानां पूर्ववत्पिबेत् ॥ १० ॥
एकैकस्य कषायेण पित्तश्लेष्मज्वरार्दितः ।
वर्तयः फलवच्चाष्टौ कोलमात्रास्तु ता मताः ॥ ११ ॥
जीमूतकस्य वा कल्कं चूर्णं वा शिशिराम्बुना ।
ज्वरे पित्ते पिबेद्वाते कफे चोष्णोदकेन तु ॥ १२ ॥
जीवकर्षभकेक्षूणां शतावर्या रसेन वा ।
पित्तश्लेष्मज्वरे दद्याद्वातपित्तज्वरेऽथवा ॥ १३ ॥
तथा जीमूतकक्षीरात्समुत्पन्नं पचेद्घृतम् ।
फलादीनां कषायेण श्रेष्ठं तद्वमनं मतम् ॥ १४ ॥
तत्र श्लोकौ । षट् क्षीरे मदिरामण्डे एको द्वादश चापरे ।
सप्त चारग्वधादीनां कषायेऽष्टौ च वर्तिषु ॥ १५ ॥

CC-0. All India Ayurvedic Congress (A.I.A.C), Dhanwantri Bhawan New Delhi Collection

Digitization by Agam Nigam Digital Preservation Trust, Chandigarh. Funding by IKS-MoE

जीवकादिषु चत्वारो घृतं चैकं प्रकीर्तितम्।
कल्पे जीमूतकानां च योगास्त्रिंशन्नवाधिकाः ॥ १६ ॥

इत्यग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते कल्पस्थाने
जीमूतककल्पो नाम द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

तृतीयोऽध्यायः।

अथात इक्ष्वाकुकल्पं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥
इति ह स्माह भगवानात्रेयः ॥ २ ॥

सिद्धं वक्ष्याम्यथेक्ष्वाकुकल्पं तेषां प्रशस्यते।
पञ्चचत्वारिंशदुक्ता योगा अस्मिन्महर्षिणा ॥ ३ ॥
लम्बाऽथ कटुकालाबू तुम्बी पिण्डफलं तथा।
इक्ष्वाकुः फलिनी चैव प्रोच्यते तस्य कल्पना ॥ ४ ॥
कासश्वासविषच्छर्दिज्वरार्ते कफकर्शिते।
प्रताम्यति नरे चैव वमनार्थं तदिष्यते ॥ ५ ॥
अपुष्पस्य प्रवालानां मुष्टिं प्रादेशसंमिताम्।
क्षीरप्रस्थे शृतं दद्यात्पित्तोद्रिक्ते कफज्वरे ॥ ६ ॥
पुष्पादिषु च चत्वारः क्षीरे जीमूतके यथा।
योगा हरितपाण्डूनां सुरामण्डेन पञ्चमः ॥ ७ ॥
फलस्वरसभागं च त्रिगुणक्षीरसाधितम्।
उरःस्थिते कफे दद्यात्स्वरभेदे सपीनसे ॥ ८ ॥
हृतमध्ये फले जीर्णे स्थितं क्षीरं यदा दधि।
जातं स्यात्कफजे कासे श्वासे वम्यां च तत् पिबेत् ॥ ९ ॥
मस्तुना वा फलान्मध्यं पाण्डुकुष्ठविषार्दितः।
तेन तक्रं विपक्वं वा सक्षौद्रलवणं पिबेत् ॥ १० ॥
अजाक्षीरेण बीजानि भावयेत्पाययेत् च।

CC-0. All India Ayurvedic Congress (A.I.A.C), Dhanwantri Bhawan New Delhi Collection

Digitization by Agam Nigam Digital Preservation Trust, Chandigarh. Funding by IKS-MoE

विषगुल्मोदरग्रन्थिगण्डेषु श्लीपदेषु च ॥ ११ ॥
तुम्ब्याः फलरसैः शुष्कैः सपुष्पैरवचूर्णितम् ।
छर्दयेन्माल्यमाघ्राय गन्धसंपत्सुखोचितः ॥ १२ ॥
भक्षयेत्फलमध्यं वा गुडेन पललेन च ।
इक्ष्वाकुफलतैलं वा सिद्धं वा पूर्ववद्घृतम् ॥ १३ ॥
पञ्चाशद्दशवृद्धानि फलिनीनां यथोत्तरम् ।
पिबेद्विमृद्य बीजानि कषायेष्वाशु तं पृथक् ॥ १४ ॥
यष्ट्याह्वकोविदाराद्यैर्मुष्टिमन्तर्नखं पिबेत् ।
कषायैः कोविदाराद्यैर्मात्राश्च फलवत्स्मृताः ॥ १५ ॥
बिल्वमूलकषाये च तुम्बीबीजाञ्जलिं पचेत् ।
पूतस्यास्य त्रयो भागाश्चतुर्थः फाणितस्य तु ॥ १६ ॥
सघृता बीजभागाश्च पिष्टा अर्धांशिकास्तथा ।
महाजालिनिजीमूतकृतवेधनवत्सकान् ॥ १७ ॥
तं लेहं साधयेद्दर्व्या घट्टयन्मृदुनाऽग्निना ।
यावत्स्यात्तन्तुमत्तोये पतितं च न शीर्यते ॥ १८ ॥
तं लिह्यान्मात्रया लेहं प्रमथ्यां च पिबेदनु ।
कल्प एषोऽग्निमन्थादौ चतुष्के पृथगुच्यते ॥ १९ ॥
शक्तुभिर्वा पिबेन्मन्थं तुम्बीस्वरसभावितैः ।
कफजेऽथ ज्वरे कासे कण्ठरोगेष्वरोचके ॥ २० ॥
गुल्मे मेहे प्रसेके च कल्कं मांसरसैः पिबेत् ।
नरः साधु वमत्येवं न च दौर्बल्यमश्नुते ॥ २१ ॥

तत्र श्लोकाः ।

पयस्यष्टौ सुरामण्डमस्तुतक्रेषु च त्रयः ।
घ्रेयं च पललं तैलं वर्धमानाः फलेषु षट् ॥ २२ ॥
घृतमेकं कषायेषु नवान्ये मधुकादिषु ।
अष्टौ वर्तिक्रिया लेहाः पञ्च मन्थो रसस्तथा ॥ २३ ॥

CC-0. All India Ayurvedic Congress (A.I.A.C), Dhanwantri Bhawan New Delhi Collection

Digitization by Agam Nigam Digital Preservation Trust, Chandigarh. Funding by IKS-MoE

योगा इक्ष्वाकुकल्पेऽस्मिंश्चत्वारिंशच्च पञ्च च।
उक्ता महर्षिणा सम्यक् प्रजानां हितकाम्यया॥ २४॥

इत्यग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते कल्पस्थाने इक्ष्वाकुकल्पो नाम तृतीयोऽध्यायः॥ ३॥

चतुर्थोऽध्यायः।

अथातो धामार्गवकल्पं व्याख्यास्यामः॥ १॥
इति ह स्माह भगवानात्रेयः॥ २॥

कर्कोटकी कटुफला महाजालिनिरेव च।
धामार्गवस्य पर्याया राजकोशातकी तथा॥ ३॥
गरे गुल्मोदरे कासे वातश्लेष्मामये स्थिते।
कफे च कण्ठवक्त्रस्थे कफसंचयजेषु च॥ ४॥
रोगेष्वेषु प्रयोज्यं स्यात् स्थिराश्च गुरवश्च ये।
फलं पुष्पं प्रवालं च विधिना तस्य संहरेत्॥ ५॥
प्रवालस्वरसं शुष्कं कृताश्च गुलिकाः पृथक्।
कोविदारादिभिः पेयाः कषायैर्मधुकस्य च॥ ६॥
पुष्पादिषु पयोयोगाश्चत्वारः पञ्चमी सुरा।
पूर्ववज्जीर्णशुष्काणामतः कल्पः प्रशस्यते॥ ७॥
मधुकस्य कषायेण बीजकण्ठोद्धृतं फलम्।
सगुडं व्युषितं रात्रौ कोविदारादिभिस्तथा॥ ८॥
दद्याद् गुल्मोदरार्तेभ्यो ये चाप्यन्ये कफामयाः।
दद्यादन्नेन वा युक्तं छर्दिहृद्रोगशान्तये॥ ९॥
चूर्णैर्वाऽप्युत्पलादीनि भावितानि प्रभूतशः।
रसक्षीरयवाग्वादितृप्तो घ्रात्वा वमेत्सुखम्॥ १०॥
चूर्णीकृतस्य वर्तिं वा कृत्वा बदरसंमिताम्।
विनीयाञ्जलिमात्रे तु पिबेद् गोश्वशकृद्रसे॥ ११॥

CC-0. All India Ayurvedic Congress (A.I.A.C), Dhanwantri Bhawan New Delhi Collection

Digitization by Agam Nigam Digital Preservation Trust, Chandigarh. Funding by IKS-MoE

पृषतर्ष्यकुरङ्गाश्वतरगोकर्णरासभे ।
हरिणाजश्वदंष्ट्राविसम्भवे च शकृद्रसे ॥ १२ ॥
जीवकर्षभकौ वीरामात्मगुप्तां शतावरीम् ।
काकोलीं श्रावणीं मेदां महामेदां मधूलिकाम् ॥ १३ ॥
एकैकशोऽभिसंचूर्ण्य सह धामार्गवेण तु ।
शर्करामधुसंयुक्ता लेहा हृद्दाहकासिनाम् ॥ १४ ॥
सुखोदकानुपानाः स्युः पित्तोष्मसहिते कफे ।
धान्यतुम्बुरुयूषेण कल्कस्तस्य विषापहः ॥ १५ ॥
जात्याः सौमनसायिन्या रजन्याश्चोरकस्य वा ।
वृश्चिकस्य महाक्षुद्रसहाहैमवतस्य च ॥ १६ ॥
बिम्ब्याः पुनर्नवाया वा कासमर्दस्य वा पृथक् ।
एकं धामार्गवं द्वे वा कषाये परिमृद्य तु ॥ १७ ॥
तच्छृतक्षीरजं सर्पिः साधितं वा फलादिभिः ।
पूतं मनोविकारेषु पिबेद्वमनमुत्तमम् ॥ १८ ॥
तत्र श्लोकौ । पल्लवे नव चत्वारः क्षीर एकः सुरासवे ।
कषाये विंशतिः कल्को दश द्वौ च शकृद्रसे ॥ १९ ॥
अन्न एकस्तथा घ्रेये दश लेहास्तथा घृतम् ।
कल्पे धामार्गवस्योक्ताः षष्टिर्योगा महर्षिणा ॥ २० ॥

इत्यग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते कल्पस्थाने धामार्गवकल्पो नाम चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

पञ्चमोऽध्यायः ।

अथातो वत्सककल्पं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥
इति ह स्माह भगवानात्रेयः ॥ २ ॥
अथ वत्सकनामानि भेदांस्त्रीपुंसयोस्तथा ।
कल्पं चास्य प्रवक्ष्यामि विस्तरेण यथातथम् ॥ ३ ॥

CC-0. All India Ayurvedic Congress (A.I.A.C), Dhanwantri Bhawan New Delhi Collection

Digitization by Agam Nigam Digital Preservation Trust, Chandigarh. Funding by IKS-MoE

योगा इच्वाकुकल्पेऽस्मिंश्चत्वारिंशच्च पञ्च च ।
उक्ता महर्षिणा सम्यक् प्रजानां हितकाम्यया ॥ २४ ॥

इत्यग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते कल्पस्थाने इक्ष्वाकुकल्पो नाम तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

चतुर्थोऽध्यायः ।

अथातो धामार्गवकल्पं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥

इति ह स्माह भगवानात्रेयः ॥ २ ॥

कर्कोटकी कटुफला महाजालिनिरेव च ।
धामार्गवस्य पर्याया राजकोशातकी तथा ॥ ३ ॥
गरे गुल्मोदरे कासे वातश्लेष्मामये स्थिते ।
कफे च कण्ठवक्त्रस्थे कफसंचयजेषु च ॥ ४ ॥
रोगेष्वेषु प्रयोज्यं स्यात् स्थिराश्च गुरवश्च ये ।
फलं पुष्पं प्रवालं च विधिना तस्य संहरेत् ॥ ५ ॥
प्रवालस्वरसं शुष्कं कृताश्च गुलिकाः पृथक् ।
कोविदारादिभिः पेयाः कषायैर्मधुकस्य च ॥ ६ ॥
पुष्पादिषु पयोयोगाश्चत्वारः पञ्चमी सुरा ।
पूर्ववज्जीर्णशुष्काणामतः कल्पः प्रशस्यते ॥ ७ ॥
मधुकस्य कषायेण बीजकण्ठोद्धृतं फलम् ।
सगुडं व्युषितं रात्रौ कोविदारादिभिस्तथा ॥ ८ ॥
दद्याद् गुल्मोदरार्तेभ्यो ये चाप्यन्ये कफामयाः ।
दद्यादन्नेन वा युक्तं छर्दिहृद्रोगशान्तये ॥ ९ ॥
चूर्णैर्वाऽप्युत्पलादीनि भावितानि प्रभूतशः ।
रसक्षीरयवाग्वादितृप्तो घ्रात्वा वमेत्सुखम् ॥ १० ॥
चूर्णीकृतस्य वर्तिं वा कृत्वा बदरसंमिताम् ।
विनीयाञ्जलिमात्रे तु पिबेद् गोश्वशकृद्रसे ॥ ११ ॥

CC-0. All India Ayurvedic Congress (A.I.A.C), Dhanwantri Bhawan New Delhi Collection

Digitization by Agam Nigam Digital Preservation Trust, Chandigarh. Funding by IKS-MoE

पृषतर्ष्यकुरङ्गाश्वतरगोकर्णरासभे ।
हरिणाजश्वदंष्ट्राविसम्भवे च शकृद्रसे ॥ १२ ॥
जीवकर्षभकौ वीरामात्मगुप्तां शतावरीम् ।
काकोलीं श्रावणीं मेदां महामेदां मधूलिकाम् ॥ १३ ॥
एकैकशोऽभिसंचूर्ण्य सह धामार्गवेण तु ।
शर्करामधुसंयुक्ता लेहा हृद्दाहकासिनाम् ॥ १४ ॥
सुखोदकानुपानाः स्युः पित्तोष्मसहिते कफे ।
धान्यतुम्बुरुयूषेण कल्कस्तस्य विषापहः ॥ १५ ॥
जात्याः सौमनसायिन्या रजन्याश्चोरकस्य वा ।
वृश्चिकस्य महाक्षुद्रसहाहैमवतस्य च ॥ १६ ॥
बिम्ब्याः पुनर्नवाया वा कासमर्दस्य वा पृथक् ।
एकं धामार्गवं द्वे वा कषाये परिमृद्य तु ॥ १७ ॥
तच्छृतक्षीरजं सर्पिः साधितं वा फलादिभिः ।
पूतं मनोविकारेषु पिबेद्वमनमुत्तमम् ॥ १८ ॥
तत्र श्लोकौ । पल्लवे नव चत्वारः क्षीर एकः सुरासवे ।
कषाये विंशतिः कल्को दश द्वौ च शकृद्रसे ॥ १९ ॥
अन्न एकस्तथा घ्रेये दश लेहास्तथा घृतम् ।
कल्पे धामार्गवस्योक्ताः षष्टिर्योगा महर्षिणा ॥ २० ॥

इत्यग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते कल्पस्थाने धामार्गवकल्पो नाम चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

पञ्चमोऽध्यायः ।

अथातो वत्सककल्पं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥
इति ह स्माह भगवानात्रेयः ॥ २ ॥
अथ वत्सकनामानि भेदं स्त्रीपुंसयोस्तथा ।
कल्पं चास्य प्रवक्ष्यामि विस्तरेण यथातथम् ॥ ३ ॥

CC-0. All India Ayurvedic Congress (A.I.A.C), Dhanwantri Bhawan New Delhi Collection

Digitization by Agam Nigam Digital Preservation Trust, Chandigarh. Funding by IKS-MoE

वत्सकः कुटजः शक्रो वृक्षको गिरिमल्लिका ।
बीजानीन्द्रयवास्तस्य तथोच्यन्ते कलिङ्गकाः ॥ ४ ॥
बृहत्फलः श्वेतपुष्पः स्निग्धपत्रः पुमान् भवेत् ।
श्यामा चारुणपुष्पा स्त्री फलवृन्तैस्तथाऽणुभिः ॥ ५ ॥
रक्तपित्तकफघ्नस्तु सुकुमारेष्वनत्ययः ।
हृद्रोगज्वरवातासृग्वीसर्पादिषु शस्यते ॥ ६ ॥
काले फलानि संगृह्य तयोः शुष्काणि संक्षिपेत् ।
तेषामन्तर्नखं मुष्टिं जर्जरीकृत्य भावयेत् ॥ ७ ॥
मधुकस्य कषायेण कोविदारादिभिस्तथा ।
निशि स्थितं विमृद्यैतल्लवणक्षौद्रसंयुतम् ॥ ८ ॥
पिबेत्तद्वमनं श्रेष्ठं पित्तश्लेष्मनिबर्हणम् ।
अष्टाहं पयसाऽऽर्केण तेषां चूर्णानि भावयेत् ॥ ९ ॥
जीवकस्य कषायेण ततः पाणितलं पिबेत् ।
फलजीमूतकेक्ष्वाकुजीवन्तीनां पृथक् तथा ॥ १० ॥
सर्षपाणां मधुकानां लवणस्याथवाऽम्बुना ।
कृशरेणाथवा युक्तं विदध्याद्वमनं भिषक् ॥ ११ ॥
तत्र श्लोकः । कषायैर्नव चूर्णैश्च पञ्चोक्ताः सलिलैस्त्रयः ।
एकश्च कृशरायां स्याद्योगास्तेऽष्टादश स्मृताः ॥ १२ ॥

इत्याग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते कल्पस्थाने वत्सक-
कल्पो नाम पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

षष्ठोऽध्यायः ।

अथातः कृतवेधनकल्पं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥
इति ह स्माह भगवानात्रेयः ॥ २ ॥
कृतवेधननामानि कल्पं चास्य निबोधत ।
क्ष्वेडः कोशातकी चोक्तं मृदङ्गफलमेव च ॥ ३ ॥

CC-0. All India Ayurvedic Congress (A.I.A.C), Dhanwantri Bhawan New Delhi Collection

Digitization by Agam Nigam Digital Preservation Trust, Chandigarh. Funding by IKS-MoE

अत्यन्तकटुतीक्ष्णोष्णं गाढेष्विष्टं गदेषु च।
कुष्ठपाण्ड्वामयप्लीहशोफगुल्मगरादिषु ॥ ४ ॥
क्षीरादिकुसुमादीनां सुरा चैतेषु पूर्ववत्।
सुशुष्काणां तु बीजानामेकं द्वे वा यथाबलम् ॥ ५ ॥
कषायैर्मधुकादीनां नवभिः फलवत्पिबेत्।
क्वाथयित्वा फलं तस्य पूत्वा लेहं निधापयेत् ॥ ६ ॥
कृतवेधनकल्कांशं फलार्धार्धांशसंयुतम्।
पृथक्चारग्वधादीनां त्रयोदशभिरासुतम् ॥ ७ ॥
शाल्मलीमूलचूर्णानां पिच्छाभिर्दशभिस्तथा।
वर्तिक्रियाः षट् फलवत् फलादीनां घृतं तथा ॥ ८ ॥
कोशातकानि पञ्चाशत्कोविदाररसे पचेत्।
तं कषायं फलादीनां कल्कैर्लेहं पुनः पचेत् ॥ ९ ॥
क्ष्वेडस्य तत्र भागः स्याच्छेषाण्यर्धांशिकानि च।
कषायैः कोविदाराद्यैरेवं पक्त्वा पिबेत् पृथक् ॥ १० ॥
कषायेषु फलादीनामानूपं पिशितं पृथक्।
कोशातक्याः समं पक्त्वा रसं सलवणं पिबेत् ॥ ११ ॥
फलादिपिप्पलीतुल्यं तद्वन्मांसरसं पिबेत्।
क्ष्वेडक्काथं पिबेत्सिद्धं मिश्रमिक्षुरसेन च ॥ १२ ॥
तत्र श्लोकौ। क्षीरे द्वौ द्वौ सुरा चैका क्काथा द्वात्रिंशतिस्तथा।
दश पिच्छा घृतं चैकं षट् च वर्तिक्रियाः शुभाः ॥ १३ ॥
लेहेऽष्टौ सप्त मांसे च योग इक्षुरसेऽपरः।
कृतवेधनकल्पेऽस्मिन् षष्टिर्योगाः प्रकीर्तिताः ॥ १४ ॥

इत्यग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते कल्पस्थाने कृतवेधनकल्पो नाम षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

CC-0. All India Ayurvedic Congress (A.I.A.C), Dhanwantri Bhawan New Delhi Collection

Digitization by Agam Nigam Digital Preservation Trust, Chandigarh. Funding by IKS-MoE

सप्तमोऽध्यायः

अथातः श्यामात्रिवृत्कल्पं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥
इति ह स्माह भगवानात्रेयः ॥ २ ॥

विरेचने त्रिवृन्मूलं श्रेष्ठमाहुर्मनीषिणः ।
तस्याः संज्ञा गुणाः कर्म भेदः कल्पश्च वक्ष्यते ॥ ३ ॥
त्रिभण्डी त्रिवृता चैव सुरण्डी कोटरा तथा ।
सर्वानुभूतिः सुवहा शब्दैः पर्यायवाचकैः ॥ ४ ॥
कषाया मधुरा रूक्षा विपाके कटुका च सा ।
कफपित्तप्रशमनी रौक्ष्याच्चानिलकोपनी ॥ ५ ॥
सेदानीमौषधैर्युक्ता वातपित्तकफापहैः ।
कल्पे वैशेष्यमासाद्य सर्वरोगहरा भवेत् ॥ ६ ॥
मूलं तु द्विविधं तस्याः श्यामं चारुणमेव च ।
तयोर्मुख्यतरं विद्धि मूलं यदरुणप्रभम् ॥ ७ ॥
सुकुमारे शिशौ वृद्धे मृदुकोष्ठे च तच्छुभम् ।
मोहयेदाशुकारित्वाच्छ्यामा कण्ठं क्षिणोत्यपि ॥ ८ ॥
तैक्ष्ण्यात्कर्षति हृत्कण्ठमाशु दोषं हरत्यपि ।
शस्यते बहुदोषाणां क्रूरकोष्ठाश्च ये नराः ॥ ९ ॥
गुणवत्यां तयोर्भूमौ जातं मूलं समुद्धरेत् ।
उपोष्य प्रयतः शुक्ले शुक्लवासाः समाहितः ॥ १० ॥
गम्भीरानुगतं श्लक्ष्णमतिर्यग्विसृतं च यत् ।
तद्विपाट्योद्धरेद् गर्भं त्वचं शुष्कां निधापयेत् ॥ ११ ॥
स्निग्धस्विन्नो विरेच्यस्तु पेयामात्रोषितः सुखम् ।
अक्षमात्रं तयोः पिण्डं विनीयाम्लेन ना पिबेत् ॥ १२ ॥
गोव्यजामहिषीमूत्रसौवीरकतुषोदकैः ।
प्रसन्नया त्रिफलया शृतया च पृथक् पिबेत् ॥ १३ ॥

CC-0. All India Ayurvedic Congress (A.I.A.C), Dhanwantri Bhawan New Delhi Collection

Digitization by Agam Nigam Digital Preservation Trust, Chandigarh. Funding by IKS-MoE

एकैकं सैन्धवादीनां द्वादशानां समागमम् ।
त्रिवृद् द्विगुणसंयुक्तं चूर्णमुष्णाम्बुना पिबेत् ॥ १४ ॥
पिप्पली पिप्पलीमूलं मरिचं गजपिप्पली ।
सरलः किलिमं हिङ्गु भार्गी तेजोवती तथा ॥ १५ ॥
मुस्तं हैमवती पथ्या चित्रको रजनी वचा ।
स्वर्णक्षीर्यजमोदा च शृङ्गवेरं च तैः पृथक् ॥ १६ ॥
एकैकार्धांशसंयुक्तं पिबेद्गोमूत्रसंयुतम् ।
मधूकार्धांशसंयुक्तं शर्कराम्बुयुतं पिबेत ॥ १७ ॥
जीवकर्षभकौ मेदां श्रावणीं कर्कटाह्वयम् ।
मुद्गमाषाख्यपर्ण्यौ च महतीं श्रावणीं तथा ॥ १८ ॥
काकोलीं क्षीरकाकोलीमिन्द्रां छिन्नरुहां तथा ।
क्षीरशुक्लां पयस्यां च यष्ट्याह्वं विधिना पिबेत ॥ १९ ॥
वातपित्तहितान्येतान्यन्यानि तु कफानिले ।
क्षीरमांसेक्षुकाश्मर्यद्राक्षापीलुरसैः पृथक ॥ २० ॥
सर्पिषा वा तयोश्चूर्णमभयार्धांशिकं पिबेत् ।
लिह्याद्वा मधुसर्पिर्भ्यां संयुक्तं ससितोपलम् ॥ २१ ॥
अजगन्धा तुगाक्षीरी विदारी शर्करा त्रिवृत् ।
चूर्णितं क्षौद्रसर्पिर्भ्यां लीढ्वा साधु विरिच्यते ॥ २२ ॥
सन्निपातज्वरस्तम्भदाहतृष्णार्दितो नरः ।
श्यामात्रिवृत्कषायेण कल्केन च सशर्करम ॥ २३ ॥
साधयेद्विधिवल्लेहं लिह्यात्पाणितलं ततः ।
सक्षौद्रां शर्करां पक्त्वा कुर्यान्मृद्भाजने नवे ॥ २४ ॥
क्षिपेच्छीते त्रिवृच्चूर्णं त्वक्पत्रमरिचैः सह ।
मात्रया लेहयेदेतदीश्वराणां विरेचनम ॥ २५ ॥
कुडवांशान् रसानिक्षुद्राक्षापीलुपरूषकान् ।
सितोपलापलं क्षौद्रात्कुडवार्धं च साधयेत् ॥ २६ ॥

CC-0. All India Ayurvedic Congress (A.I.A.C), Dhanwantri Bhawan New Delhi Collection

Digitization by Agam Nigam Digital Preservation Trust, Chandigarh. Funding by IKS-MoE

तं लेहं योजयेच्छीतं त्रिवृच्चूर्णेन शास्त्रवित् ।
एतदुत्सन्नपित्तानामीश्वराणां विरेचनम् ॥ २७ ॥
शर्करामोदकान वर्तिर्गुलिकामांसपूपकान् ।
अनेन विधिना कुर्यात्पैत्तिकानां विरेचनम् ॥ २८ ॥
पिप्पलीं नागरं क्षारं श्यामात्रिवृतया सह ।
लेहयेन्मधुना सार्धं श्लेष्मलानां विरेचनम् ॥ २९ ॥
मातुलुङ्गाभयाधात्रीश्रीपर्णीकोलदाडिमात् ।
सुमृष्टान् स्वरसांस्तैले साधयेत्तत्र चावपेत् ॥ ३० ॥
सहकारात्कपित्थाच्च मध्यमम्लं च यत्फलम् ।
पूर्ववद्बहलीभूते त्रिवृच्चूर्णं समावपेत ॥ ३१ ॥
त्वक्पत्रकेशरैलानां   चूर्णं मधु च मात्रया ।
लेहोऽयं कफपूर्णानामीश्वराणां विरेचनम् ॥ ३२ ॥
पानकानि रसान् यूषान् मोदकान् रागषाडवान् ।
अनेन विधिना कुर्याद्विरेकार्थं कफाधिके ॥ ३३ ॥
भृङ्गैलाभ्यां समा नीली तैस्त्रिवृत्तैश्च शर्करा ।
चूर्णं   फलरसक्षौद्रशक्तुभिस्तर्पणं पिबेत् ॥ ३४ ॥
वातपित्तकफोत्थेषु रोगेष्वल्पानलेषु च ।
नरेषु सुकुमारेषु निरपायं विरेचनम् ॥ ३५ ॥
शर्करा त्रिफला श्यामा त्रिवृन्मागधिका मधु ।
मोदकः सन्निपातोर्ध्वरक्तपित्तज्वरापहः ॥ ३६ ॥
त्रिवृच्छाणा मतास्तिस्रस्तिस्रश्च त्रिफलात्वचः ।
विडङ्गक्षारपिप्पल्यः शाणास्तिस्रश्च चूर्णिताः ॥ ३७ ॥
लिह्यात्सर्पिर्मधुभ्यां च मोदकं वा गुडेन च ।
भक्षयेन्निष्परीहारमेतच्छोधनमुत्तमम् ॥ ३८ ॥
गुल्मं प्लीहोदरं श्वासं हलीमकमरोचकम् ।
कफवातकृतांश्चान्यान् व्याधीनेतद् व्यपोहति ॥ ३९ ॥

CC-0. All India Ayurvedic Congress (A.I.A.C), Dhanwantri Bhawan New Delhi Collection

Digitization by Agam Nigam Digital Preservation Trust, Chandigarh. Funding by IKS-MoE

विडङ्गपिप्पलीमूलत्रिफलाधान्यचित्रकान्।
मरिचेन्द्रयवाजाजोपिप्पलीहस्तिपिप्पलीः ॥ ४० ॥
लवणान्यजमोदा च चूर्णितं कार्षिकं पृथक्।
तिलतैलत्रिवृच्चूर्णभागौ चाष्टपलोन्मितौ ॥ ४१ ॥
धात्रीफलरसप्रस्थांस्त्रीन् गुडार्धतुलां तथा।
पक्त्वा मृद्वग्निना खादेद् बदरोदुम्बरोपमान् ॥ ४२ ॥
गुडान् कृत्वा, न चास्य स्याद्विहारगाहारयन्त्रणा।
मन्दाग्नित्वं ज्वरं मूर्च्छां मूत्रकृच्छ्रमरोचकम् ॥ ४३ ॥
अस्वप्नं गात्रशूलं च कासं श्वासं भ्रमं क्षयम्।
कुष्ठार्शःकामलामेहगुल्मोदरभगन्दरम् ॥ ४४ ॥
ग्रहणीपाण्डुरोगांश्च हन्युः पुंसवनाश्च ते।
कल्याणका इति ख्याताः सर्वर्त्तुषु योगिकाः ॥ ४५ ॥
व्योषत्वक्पत्रमुस्तैलाविडङ्गामलकाभयाः।
समभागा भिषग्दद्या द्विगुणं च मकूलकम् ॥ ४६ ॥
त्रिवृतोऽष्टगुणं भागं शर्करायाश्च षड् गुणम्।
चूर्णितं गुडिकाः कृत्वा क्षौद्रेण पलसंमिताः ॥ ४७ ॥
भक्षयेत्कल्यमुत्थाय शीतं चानु पिबेज्जलम्।
मूत्रकृच्छ्रे ज्वरे वम्यां कासे श्वासे भ्रमे क्षये ॥ ४८ ॥
तापे पाण्ड्वामयेऽल्पेऽग्नौ शस्ता निर्यन्त्रणाशिनः।
योगः सर्वविषाणां च मतः श्रेष्ठो विरेचने ॥ ४९ ॥
मूत्रजानां च रोगाणां विधिज्ञेनावचारितः।
नाशयेन्मूत्रजान् रोगान् कृष्णात्रेयेण भाषितः ॥ ५० ॥
त्रिवृत्पलं द्विप्रसृतं पथ्या धान्योरुबूकयोः।
द्राक्षाधात्र्युरुबूकानां प्रसृतौ द्वौ त्रिवृत्पलम् ॥ ५१ ॥
दश तान्मोदकान् कुर्यादीश्वराणां विरेचनम्।
त्रिवृद्धैमवती श्यामा नीलिनी हस्तिपिप्पली ॥ ५२ ॥

CC-0. All India Ayurvedic Congress (A.I.A.C), Dhanwantri Bhawan New Delhi Collection

Digitization by Agam Nigam Digital Preservation Trust, Chandigarh. Funding by IKS-MoE

समूला पिप्पली मुस्तमजमोदा दुरालभा ।
कार्षिकं नागरपलं गुडस्य पलविंशतिम् ॥ ५३ ॥
चूर्णितं मोदकान्कुर्यादुदुम्बरफलोपमान् ।
हिङ्गुसौवर्चलव्योषयमानीबिडजीरकैः ॥ ५४ ॥
वचाजगन्धात्रिफलाचव्यचित्रकधान्यकैः ।
मोदकान् वेष्टयेच्चूर्णैस्तान् सतुम्बुरुदाडिमैः ॥ ५५ ॥
त्रिकवंक्षणहृद्बस्तिकोष्ठार्शःप्लीहशूलिनाम् ।
हिक्काकासारुचिश्वासकफोदावर्तिनां शुभाः ॥ ५६ ॥
त्रिवृतां कौटजं बीजं पिप्पलीं विश्वभेषजम् ।
क्षौद्रद्राक्षारसोपेतं वर्षास्वेतद्विरेचनम् ॥ ५७ ॥
त्रिवृद्दुरालभामुस्ताशर्करोदीच्यचन्दनम् ।
द्राक्षाम्बुना सयष्ट्याह्वासातलं जलदात्यये ॥ ५८ ॥
त्रिवृतां चित्रकं पाठामजाजीं सरलं वचाम् ।
स्वर्णदुग्धीं च हेमन्ते पिष्ट्वा तूष्णाम्बुना पिबेत् ॥ ५९ ॥
शर्करा त्रिवृता तुल्या ग्रीष्मकाले विरेचनम् ।
त्रिवृतां त्रायन्ती राधां सातलां कटुरोहिणीम् ॥ ६० ॥
स्वर्णक्षीरीं च संचूर्ण्य गोमूत्रे भावयेत् त्र्यहम् ।
एष सर्वर्तुको योगः स्निग्धायां मलदोषहृत् ॥ ६१ ॥
दुरालभा त्रिवृच्छ्यामा वत्सकं हस्तिपिप्पली ।
नीलिनी त्रिफला मुस्तं कटुका च सुचूर्णितम् ॥ ६२ ॥
सर्पिर्मांसरसोष्णाम्बुयुक्तं पाणितलं ततः ।
पिबेत्सुखतमं ह्येतद् रूक्षाणामपि शस्यते ॥ ६३ ॥
त्र्यूषणं त्रिफला हिङ्गु कार्षिकं त्रिवृतापलम् ।
सौवर्चलार्धकर्षं च पलार्धं चाम्लवेतसात् ॥ ६४ ॥
तच्चूर्णं शर्करातुल्यं मद्येनाम्लेन वा पिबेत् ।
गुल्मपार्श्वार्तिनुत्सिद्धं जीर्णे चाद्याद्रसौदनम् ॥ ६५ ॥

CC-0. All India Ayurvedic Congress (A.I.A.C), Dhanwantri Bhawan New Delhi Collection

Digitization by Agam Nigam Digital Preservation Trust, Chandigarh. Funding by IKS-MoE

सप्तलां त्रिफलां दन्तीं त्रिवृतां व्योषसैन्धवम् ।
कृत्वा चूर्णं तु सप्ताहं भाव्यमामलकीरसे ॥ ६६ ॥
तद्योज्यं तर्पणे यूषे पिशिते रागयुक्तिषु ।
तुल्याम्लं त्रिवृताकल्कसिद्धं गुल्महरं घृतम् ॥ ६७ ॥
मूलं श्यामात्रिवृतयोः पचेदामलकैः सह ।
जले तेन कषायेण पक्त्वा सर्पिः पिबेन्नरः ॥ ६८ ॥
श्यामात्रिवृत्कषायेण सिद्धं सर्पिः पिबेत्तथा ।
साधितं वा पयस्ताभ्यां सुखं तेन विरिच्यते ॥ ६९ ॥
त्रिवृन्मुष्टींस्तु सनखानष्टौ द्रोणे जले पचेत् ।
पादशेषं कषायं तं शीतं गुडतुलायुतम् ॥ ७० ॥
स्निग्धे स्थाप्यं घटे क्षौद्रपिप्पलीफलचित्रकैः ।
प्रलिप्ते मधुना मासं जातं तन्मात्रया पिबेत् ॥ ७१ ॥
ग्रहणीपाण्डुरोगघ्नं गुल्मश्वयथुनाशनम् ।
सुरां वा त्रिवृतायोगकिण्वां तत्क्वाथसंयुताम् ॥ ७२ ॥
यवैः श्यामात्रिवृत्क्वाथस्विन्नैः कुल्माषमम्भसा ।
आसुतं षडहं पक्षे जातं सौवीरकं पिबेत् ॥ ७३ ॥
भृष्टान् वा सतुषान् क्षुण्णान्यवांस्तच्चूर्णसंयुतान् ।
आसुतानम्भसा तद्वत्पिबेज्जातं तुषोदकम् ॥ ७४ ॥
तथा मदनकल्पोक्तान् खाण्डवादीन् पृथग्दश ।
त्रिवृच्चूर्णेन संयोज्य विरेकार्थे प्रयोजयेत् ॥ ७५ ॥
त्वक्केशराम्रातकदाडिमैलासितोपलामाक्षिकमातुलुङ्गैः ।
मद्यैस्तथाऽन्यैश्च मनोनुकुलैर्युक्तानि देयानि विरेचनानि॥७६॥
शीताम्बुना पीतवतश्च तस्य सिञ्चेन्मुखं छर्दिविघातहेतोः ।
हृद्यांश्च मृत्पुष्पफलप्रवालानन्यांश्च दद्यादुपजिघ्रणार्थम् ॥७७॥
तत्र श्लोकाः । एकोऽम्लादिभिरष्टौ च दश द्वौ सैन्धवादिभिः ।
मूत्रेऽष्टादश यष्ट्या द्वौ जीवकादौ चतुर्दश ॥ ७८ ॥

CC-0. All India Ayurvedic Congress (A.I.A.C), Dhanwantri Bhawan New Delhi Collection

Digitization by Agam Nigam Digital Preservation Trust, Chandigarh. Funding by IKS-MoE

क्षीरादौ सप्त लेहेऽष्टौ चत्वारः सितयाऽपि च।
पानकादिषु पञ्चैव षड्तौ पञ्च मोदकाः ॥ ७९ ॥
चत्वारश्च घृतक्षीरे द्वौ चूर्णे तर्पणे तथा।
द्वौ मद्ये काञ्जिके द्वौ च दशान्ये खाडवादिषु ॥ ८० ॥
श्यामायास्त्रिवृतायाश्च कल्पेऽस्मिन्समुदाहृतम्।
शतं दशोत्तरं सिद्धं योगानां परमर्षिणा ॥ ८१ ॥

इत्याग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते कल्पस्थाने श्यामात्रिवृत्कल्पो नाम सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

अष्टमोऽध्यायः।

अथातश्चतुरङ्गुलकल्पं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥
इति ह स्माह भगवानात्रेयः ॥ २ ॥

आरग्वधो राजवृक्षः शम्पाकश्चतुरङ्गुलः।
प्रग्रहः कृतमालश्च कर्णिकारोऽवघातकः ॥ ३ ॥
ज्वरहृद्रोगवातासृगुदावर्तादिरोगिषु।
राजवृक्षोऽधिकं पथ्यो मृदुर्मधुरशीतलः ॥ ४ ॥
बाले वृद्धे क्षते क्षीणे सुकुमारे च मानवे।
योज्यो मृद्वनपायित्वाद्विशेषाच्चतुरङ्गुलः ॥ ५ ॥
फलकाले परिणतं फलं तस्य हरेद् बुधः।
तेषां गुणवतां जातं सिकतासु निधापयेत् ॥ ६ ॥
सप्तरात्रात्समुद्धृत्य शोषयेदातपे भिषक्।
ततो मज्जानमुद्धृत्य शुचौ भाण्डे निधापयेत् ॥ ७ ॥
द्राक्षारसयुतो देयो दाहोदावर्तपीडिते।
चतुर्वर्षमुखे बाले यावद्द्वादशवार्षिके ॥ ८ ॥
चतुरंगुलमज्ज्ञस्तु प्रसृतं वाऽथवाऽञ्जलिम्।
सुरामण्डेन संयुक्तमथवा कोलसीधुना ॥ ९ ॥

CC-0. All India Ayurvedic Congress (A.I.A.C), Dhanwantri Bhawan New Delhi Collection

Digitization by Agam Nigam Digital Preservation Trust, Chandigarh. Funding by IKS-MoE

दधिमण्डेन वा सम्यग्रसेनामलकस्य वा।
कृत्वा शीतकषायं तं पिबेत्सौवीरकेण वा ॥ १० ॥
त्रिवृतो वा कषायेण मज्जकल्कं तथा पिबेत्।
तथा बिल्वकषायेण लवणक्षौद्रसंयुतम् ॥ ११ ॥
कषायेणाथवा तस्य त्रिवृच्चूर्णं गुडान्वितम्।
साधयित्वा शनैर्लेहं लेहयेन्मात्रया नरम् ॥ १२ ॥
चतुरंगुलसिद्धाद्वा क्षीराद्यदुदियाद्घृतम्।
मज्ज्ञः कल्केन धात्रीणां रसे तत्साधितं पिबेत् ॥ १३ ॥
तदेव दशमूलस्य कुलत्थानां यवस्य च।
कषाये साधितं सर्पिः कल्कैः श्यामादिभिः पिबेत् ॥ १४ ॥
दन्तीक्वाथेऽञ्जलिं मज्ज्ञः शम्पाकस्य गुडस्य च।
दत्त्वा मासार्धमासस्थमरिष्टं पाययेत च ॥ १५ ॥
भवति चात्र। यस्य यत्पानमन्नं च हृद्यं स्वाद्वपि वा कटु।
लवणं वा भवेत्तेन युक्तं दद्याद्विरेचनम् ॥ १६ ॥
तत्र श्लोकौ। द्राक्षारसे सुरासीध्वोर्दध्नि चामलकीरसे।
सौवीरके कषाये च त्रिवृतो विल्वकस्य च ॥ १७ ॥
लेहेऽरिष्टे घृते द्वे च योगा द्वादश कीर्तिताः।
चतुरङ्गुलकल्पेऽस्मिन्सुकुमाराः प्रकीर्तिताः ॥ १८ ॥

इत्यग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते कल्पस्थाने
चतुरङ्गुलकल्पो नामाष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

नवमोऽध्यायः

अथातस्तिल्वककल्पं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥
इति ह स्माह भगवानात्रेयः ॥ २ ॥
तिल्वकस्तु मतो लोध्रो बृहत्पत्रस्तिरीटकः।
तस्य मूलत्वचं शुष्कामन्तर्वल्कलवर्जिताम् ॥ ३ ॥

CC-0. All India Ayurvedic Congress (A.I.A.C), Dhanwantri Bhawan New Delhi Collection

Digitization by Agam Nigam Digital Preservation Trust, Chandigarh. Funding by IKS-MoE

चूर्णयेत्त त्रिधा कृत्वा द्वौ भागौ श्च्योतयेत्ततः।
लोध्रस्यैव कषायेण तृतीयं तेन भावयेत् ॥ ४ ॥
भागं तं दशमूलस्य पुनः क्वाथेन भावयेत्।
शुष्कं चूर्णं पुनः कृत्वा तत ऊर्ध्वं प्रयोजयेत् ॥ ५ ॥
दधिमण्डसुरामण्डमूत्रैर्बदरसीधुना।
रसेनामलकानां वा ततः पाणितलं पिबेत् ॥ ६ ॥
सुरां लोध्रकषायेण जातां पक्षस्थितां पिबेत्।
मेषशृङ्ग्यभयाकृष्णाचित्रकैः सलिले शृते ॥ ७ ॥
मरुजान् सुनुयात्तच्च जातं सौवीरकं यदा।
भवेदञ्जलिना तस्य लोध्रकल्कं पिबेत्तदा ॥ ८ ॥
दन्तीचित्रकयोर्द्रोणे सलिलस्याढकं पृथक्।
समुत्क्वाथ्य गुडस्यैकां तुलां लोध्रस्य चाञ्जलिम् ॥ ९ ॥
आवपेत्तत्परं पक्षान्मद्यपानां विरेचनम्।
तिल्वकस्य कषायेण दशकृत्वः सुभाविताम् ॥ १० ॥
मात्रां कम्पिल्लकस्यैव कषायेण पुनः पिबेत्।
चतुरङ्गुलकल्पेन लेहोऽन्यः कार्य एव च ॥ ११ ॥
त्रिफलायाः कषायेण ससर्पिर्मधुफाणितः।
लोध्रचूर्णयुतः सिद्धो लेहः श्रेष्ठो विरेचने ॥ १२ ॥
तिल्वकस्य कषायेण कल्केन च सशर्करः।
सघृतः साधितो लेहः स च श्रेष्ठो विरेचने ॥ १३ ॥
अष्टाष्टौ त्रिवृतादीनां मुष्टींश्च सनखान्पृथक्।
द्रोणेऽपां साधयेत्पादशेषे प्रस्थं घृतात्पचेत् ॥ १४ ॥
पिष्टैस्तैरेव त्रिल्वांशैः समूत्रलवणैर्भिषक्।
ततो मात्रां पिबेत्काले श्रेष्ठमेतद्विरेचनम् ॥ १५ ॥
लोध्रकल्केन मूत्राम्ललवणैश्च पचेद् घृतम्।
चतुरङ्गुलकल्पेन सर्पिषी द्वे च साधयेन ॥ १६ ॥

CC-0. All India Ayurvedic Congress (A.I.A.C), Dhanwantri Bhawan New Delhi Collection

Digitization by Agam Nigam Digital Preservation Trust, Chandigarh. Funding by IKS-MoE

तत्र श्लोकौ। पञ्च दध्यादिभिस्त्वेका सुरा सौवीरकेण च।
एकोऽरिष्टस्तथा योग एकः कम्पिल्लकेन च॥ १७॥
लेहास्त्रयो घृतेनापि चत्वारः संप्रदर्शिताः।
योगास्ते लोध्रमूलानां कल्पे षोडश दर्शिताः॥ १८॥

इत्यग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते कल्पस्थाने
तिल्वककल्पो नाम नवमोऽध्यायः॥ ९॥

दशमोऽध्यायः

अथातः सुधाकल्पं व्याख्यास्यामः॥ १॥
इति ह स्माह भगवानात्रेयः॥ २॥

विरेचनानां सर्वेषां सुधा तीक्ष्णतमा मता।
संघातं तु भिनत्त्याशु दोषाणां कष्टविभ्रमा॥ ३॥
तस्मान्नैषा मृदौ कोष्ठे प्रयोक्तव्या कदाचन।
न दोषनिचये चाल्पे सति मार्गपरिक्रमे॥ ४॥
पाण्डुरोगोदरे गुल्मे कुष्ठे दूषीविषार्दिते।
श्वयथौ मधुमेहे च दोषविभ्रान्तचेतसि॥ ५॥
रोगैरेवंविधैर्ग्रस्तं ज्ञात्वा सप्राणमातुरम्।
प्रयोजयेन्महावृक्षं सम्यक् स ह्यवचारितः॥ ६॥
सद्यो हरति दोषाणां महान्तमपि संचयम्।
द्विविधः स मतो यश्च बहुभिश्चैव कण्टकैः॥ ७॥
सुतीक्ष्णैः कण्टकैरल्पैः प्रवरो बहुकण्टकः।
स नाम्ना स्नुग्गुडानन्दा सुधा निस्त्रिंशपत्रकः॥ ८॥
तं विपाट्याहरेत्क्षीरं शस्त्रेण मतिमान भिषक्।
द्विवर्षं वा त्रिवर्षं वा शिशिरान्ते विशेषतः॥ ९॥
बिल्वादीनां बृहत्याश्च कण्टकार्यास्तथैकशः।
कषायं तं समांशेन कृत्वाऽङ्गारेषु शोषयेत॥ १०॥

CC-0. All India Ayurvedic Congress (A.I.A.C), Dhanwantri Bhawan New Delhi Collection

Digitization by Agam Nigam Digital Preservation Trust, Chandigarh. Funding by IKS-MoE

ततः कोलसमां मात्रां पिबेत्सौवीरकेण वा ।
तुषोदकेन कालानां रसेनामलकस्य वा ॥ ११ ॥
सुरया दधिमण्डेन मातुलुङ्गरसेन वा ।
सातलां काञ्चनक्षीरीं श्यामादीनि कटुत्रिकम् ।
यथोपपत्ति सप्ताहं सुधाक्षीरेण भावयेत् ॥ १२ ॥
कोलमात्रं घृतेनातः पिबेन्मांसरसेन वा ।
त्र्यूषणं त्रिफलां दन्तीं चित्रकं त्रिवृतां तथा ॥ १३ ॥
स्नुक्क्षीरभावितं सम्यग्विदध्याद् गुडपानकम् ।
त्रिवृतारग्वधं दन्तीं शङ्खिनीं सप्तलां समाम् ॥ १४ ॥
निशि स्थितं गवां मूत्रे शोषयेदातपे ततः ।
सप्ताहं भावयित्वैवं स्नुक्क्षीरेणापरं पुनः ॥ १५ ॥
सप्ताहं भावयेच्छुष्कं ततस्तेनापि भावितम् ।
गन्धमाल्यं तदाघ्राय प्रावृत्य पटमेव च ॥ १६ ॥
सुखमाशु विरिच्यन्ते मृदुकोष्ठा नराधिपाः ।
श्यामात्रिवृत्कषायेण स्नुक्क्षीरघृतफाणितैः ॥ १७ ॥
लेहं पक्त्वा विरेकार्थं लेहयेन्मात्रया नरम् ।
पाययेत सुधाक्षीरं यूषैर्मांसरसैर्घृतैः ॥ १८ ॥
भावितान् शुष्कमत्स्यान् वा मांसं वा भक्षयेन्नरः ।
क्षीरेणामलकैः सर्पिश्चतुरङ्गुलवत्पचेत् ।
सुरां वा कारयेत्क्षीरे घृतं वा पूर्ववत्पचेत् ॥ १९ ॥
तत्र श्लोकौ । सौवीरकादिभिः सप्त सर्पिषा च रसेन च ।
पानकं घ्रेयलेहौ च योगा यूषादिभिस्त्रयः ॥ २० ॥
द्वौ शुष्कमत्स्यमांसानां सुरैका द्वे च सर्पिषी ।
महावृक्षस्य योगास्ते विंशतिः समुदाहृताः ॥ २१ ॥

इत्यग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते कल्पस्थाने महावृक्षकल्पो नाम दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥

CC-0. All India Ayurvedic Congress (A.I.A.C), Dhanwantri Bhawan New Delhi Collection

Digitization by Agam Nigam Digital Preservation Trust, Chandigarh. Funding by IKS-MoE

एकादशोऽध्यायः

अथातः सप्तलाशङ्खिनीकल्पं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥
इति ह स्माह भगवानात्रेयः ॥ २ ॥

सप्तला चर्मसाह्वा च बहुफेनरसा च सा ।
शङ्खिनी तिक्तला चैव यवतिक्ताऽक्षिपीडकः ॥ ३ ॥
ते गुल्मगरहृद्रोगकुष्ठशोफोदरादिषु ।
विकासितीक्ष्णरूक्षत्वाद्योज्ये श्लेष्माधिकेषु तु ॥ ४ ॥
नातिशुष्कं फलं ग्राह्यं शङ्खिन्या निस्तुषीकृतम् ।
सप्तलायाश्च मूलानि गृहीत्वा भाजने क्षिपेत् ॥ ५ ॥
अक्षमात्रं तयोः पिण्डं प्रसन्नालवणायुतम् ।
हृद्रोगे वातकफजे गुल्मे चैव प्रयोजयेत् ॥ ६ ॥
पियालपीलुकर्कन्धूकोलाम्रातकदाडिमैः ।
द्राक्षापनसखर्जूरबदराम्लपरूषकैः ॥ ७ ॥
मैरेये दधिमण्डेऽम्ले सौवीरकतुषोदके ।
शीधौ चाप्येष कल्पः स्यात्सुखं शीघ्रविरेचनः ॥ ८ ॥
तैलं विदारिगन्धाद्यैः पयसि क्वथिते पचेत् ।
सप्तलाशङ्खिनीकल्के त्रिवृच्छ्यामार्धभागिके ॥ ९ ॥
दधिमण्डेन सन्धाय सिद्धं तत्पाययेत च ।
शङ्खिनीचूर्णभागौ द्वौ तिलचूर्णस्य चापरः ॥ १० ॥
हरीतकीकषायेण तैलं तत्पीडितं पिबेत् ।
अतसीसर्षपैरण्डकरञ्जेष्वेष संविधिः ॥ ११ ॥
शङ्खिनीसप्तलासिद्धात्क्षीराद्यदुदियाद्घृतम् ।
कल्कभागं तयोरेव त्रिवृच्छ्यामार्धसंयुतम ॥ १२ ॥
क्षीरेणालोड्य संपक्वं पिबेत्तच्च विरेचनम ।
तथा दन्तीद्रवन्त्योः स्याद् शृङ्गयज अजगन्धयोः ॥ १३ ॥

CC-0. All India Ayurvedic Congress (A.I.A.C), Dhanwantri Bhawan New Delhi Collection

Digitization by Agam Nigam Digital Preservation Trust, Chandigarh. Funding by IKS-MoE

क्षीरिण्या नीलिकायाश्च तथैव च करञ्जयोः ।
मसूरविदलायाश्च प्रत्यक्श्रेण्यास्तथैव च ॥ १४ ॥
द्विवर्गार्धांशकल्केन तद्वत्साध्यं घृतं पुनः ।
शङ्खिनीसप्तलाधात्रीकषाये चापरं घृतम् ॥ १५ ॥
त्रिवृत्कल्पेन सर्पिश्च त्रयो लेहाश्च पूर्ववत् ।
सुराकम्पिल्लयोर्योगः कार्यो लोध्रवदेव च ॥ १६ ॥
दन्तीद्रवन्त्योः कल्पेन सौवीरकतुषोदके ।
अजगन्धाजशृङ्गयोश्च तद्वत्स्यातां विरेचने ॥ १७ ॥
तत्र श्लोकौ । कषाया दश षट् चैव षट् तैलेऽष्टौ च सर्पिषि ।
पञ्च मद्यास्त्रयो लेहा योगः कम्पिल्लके तथा ॥ १८ ॥
सप्तलाशङ्खिनीभ्यां ते त्रिंशदुक्ता नवाधिकाः ।
योगाः सिद्धाः समस्ताभ्यामेकशोऽपि च ते हिताः ॥ १९ ॥

इत्यग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते कल्पस्थाने सप्तला शंखिनी कल्पो नामैकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

द्वादशोऽध्यायः

अथातो दन्तीद्रवन्तीकल्पं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥
इति ह स्माह भगवानात्रेयः ॥ २ ॥
दन्त्युदुम्बरपर्णी स्यान्निकुम्भोऽथ मकूलकः ।
द्रवन्ती नामतश्चित्रा न्यग्रोधी मूषिकाह्वया ॥ ३ ॥
तथा मूषिकपर्णी चाप्युपचित्रा च शम्बरी ।
प्रत्यक्श्रेणी सुतश्रेणी दन्ती रण्डा च कीर्तिता ॥ ४ ॥
तयोर्मूलानि संगृह्य स्थिराणि बहलानि च ।
हस्तिदन्तप्रकाराणि श्यावताम्राणि बुद्धिमान् ॥ ५ ॥
पिप्पलीमधुलिप्तानि स्वेदयेन्मृत्कुशान्तरे ।
शोषयेदातपेऽग्न्यर्कौ हतो ह्येषां विकाशिताम् ॥ ६ ॥

CC-0. All India Ayurvedic Congress (A.I.A.C), Dhanwantri Bhawan New Delhi Collection

Digitization by Agam Nigam Digital Preservation Trust, Chandigarh. Funding by IKS-MoE

तीक्ष्णोष्णान्याशुकारीणि विकाशीनि गुरूणि च।
विलापयन्ति दोषौ द्वौ मारुतं कोपयन्ति च॥ ७॥
दधितक्रसुरामण्डैः पिण्डमक्षसमं तयोः।
प्रियालकोलबदरपीलुशीधुभिरेव च॥ ८॥
पिबेद्गुल्मोदरी दोषैरतिखिन्नश्च यो नरः।
गोमृगाजरसैः पाण्डुः कृमिकुष्ठी भगन्दरी॥ ९॥
तयोः कल्के कषाये च दशमूलरसायुते।
कक्षालजीवसर्पेषु दाहे च विपचेद् घृतम्॥ १०॥
तैलं मेहे च गुल्मे च सोदावर्ते कफानिले।
चतुःस्नेहं शकृच्छुक्रवातसङ्गानिलार्तिषु॥ ११॥
रसे दन्त्यजशृंग्योश्च गुडक्षौद्रघृतान्वितः।
लेहः सिद्धो विरेकार्थे दाहसन्तापमेहनुत॥ १२॥
वाततर्षे ज्वरे पैत्ते स्यात्स एवाजगन्धया।
मूलं दन्तीद्रवन्त्योश्च पचेदामलकीरसे॥ १३॥
त्रींस्तु तस्य कषायस्य भागौ द्वौ फाणितस्य च।
तप्ते सर्पिषि तैले वा भर्जयेत्तत्र चावपेत्॥ १४॥
कल्कं दन्तीद्रवन्त्योश्च श्यामादीनां च भागशः।
तत्सिद्धं प्राशयेल्लेहं सुखं तेन विरिच्यते॥ १५॥
रसे च दशमूलस्य तथा वैभीतके रसे।
हरीतकीरसे चैव लेहानेवं पचेत्पृथक्॥ १६॥
तयोर्बिल्वसमं चूर्णं तद्रसेनैव भावितम्।
असृष्टविषि वातोत्थे गुल्मे चाम्लयुतं शुभम्॥ १७॥
पाटयित्वेक्षुकाण्डं वा कल्केनालिप्य चान्तरा।
स्वेदयित्वा ततः खादेत्सुखं तेन विरिच्यते॥ १८॥
मूलं दन्तीद्रवन्त्योश्च सह मुद्गैर्विपाचयेत्।
लावतित्तिरिकाणां च ते रसाः स्युर्विरेचनाः॥ १९॥

CC-0. All India Ayurvedic Congress (A.I.A.C), Dhanwantri Bhawan New Delhi Collection

Digitization by Agam Nigam Digital Preservation Trust, Chandigarh. Funding by IKS-MoE

तयोर्वापि कषायेण यवागूं जाङ्गलं रसम् ।
माषयूषांश्च संस्कृत्य दद्यात्तैश्च विरिच्यते ॥ २० ॥
तत्कषायात्त्रयो भागा द्वौ सितायास्तथैव च ।
एको गोधूमचूर्णानां कार्या चोत्कारिका शुभा ॥ २१ ॥
मोदको वाऽस्य कल्पेन कार्यस्तच्च विरेचनम् ।
तयोश्चापि कषायेण मद्यमस्योपकल्पयेत् ॥ २२ ॥
दन्तीक्वाथेन चालोड्य दन्तीतैलेन साधितान् ।
गुडलावणिकान्भक्ष्यान्विविधान्भक्षयेन्नरः ॥ २३ ॥
दन्तीं द्रवन्तीं मरिचं यवानीमुपकुञ्चिकाम् ।
नागरं हेमदुग्धां च चित्रकं चेति चूर्णितम् ॥ २४ ॥
सप्ताहं भावयेन्मूत्रे गवां पाणितलं ततः ।
पिबेद्घृतेन चूर्णं तु विरिक्तश्चापि तर्पणम् ॥ २५ ॥
सर्वरोगहरं मुख्यं सर्वेष्वृतुषु यौगिकम् ।
चूर्णं तदनपायित्वाद्बालवृद्धेषु पूजितम् ॥ २६ ॥
दुर्भक्ताजीर्णपार्श्वार्तिगुल्मप्लीहोदरेषु च ।
गण्डमालास्ववाते च पाण्डुरोगे च शस्यते ॥ २७ ॥
पलं चित्रकदन्त्योश्च हरीतक्याश्च विंशतिः ।
त्रिवृत्पिप्पलीकर्षौ द्वौ कुडस्याष्टपलेन तत् ॥ २८ ॥
विनीय मोदकान्कुर्याद्दशैकं भक्षयेत्ततः ।
उष्णाम्बु च पिबेच्चानु दशमे दशमेऽह्नि च ॥ २९ ॥
एते निष्परिहाराः स्युः सर्वरोगनिबर्हणाः ।
ग्रहणीपाण्डुरोगार्शःकण्डूकुष्ठानिलापहाः ॥ ३० ॥
दन्तीद्विपलनिर्यूहो द्राक्षार्धप्रस्थसंयुतः ।
शोधनं पित्तकासे च पाण्डुरोगे च शस्यते ॥ ३१ ॥
दन्तीकल्कं समगुडं शीतवारियुतं पिबेत् ।
विरेचनं मुख्यतमं कामलाहरमुत्तमम् ॥ ३२ ॥

CC-0. All India Ayurvedic Congress (A.I.A.C), Dhanwantri Bhawan New Delhi Collection

Digitization by Agam Nigam Digital Preservation Trust, Chandigarh. Funding by IKS-MoE

शुण्ठीमरिचपिप्पल्यः कार्षिकाः स्युः पृथक् पृथक् ।
द्विगुणे शर्करेले च शंखिनी स्याच्चतुर्गुणा ॥ ३३ ॥
नीलिनीमष्टगुणितां द्विरष्टगुणितां तथा ।
दन्तीं द्रवन्तीं त्वक्शाणमेकं चात्र प्रदापयेत् ॥ ३४ ॥
तस्मादर्धपलं चूर्णाल्लिह्यान्माक्षिकसंयुतम् ।
शीतोदकानुपानं तु निरपायं विरेचनम् ॥ ३५ ॥
श्यामादन्तीरसे गौडः पिप्पलीफलचित्रकैः ।
लिप्तेऽरिष्टोऽनिलश्लेष्मप्लीहपाण्डूदरापहः ॥ ३६ ॥
तथा दन्तीद्रवन्त्योश्च कषाये साजगन्धयोः ।
गौडः कार्योऽजशृङ्गया वा स वै सुखविरेचनः ॥ ३७ ॥
तच्चूर्णक्वाथमाषाम्बुक्लिण्वतोयसमुद्भवा ।
मदिरा कफगुल्माल्पवह्निपार्श्वकटिग्रहे ॥ ३८ ॥
अजगन्धाकषायेण सौवीरकतुषोदके ।
सुराकाम्पिल्लके योगा लोध्रवच्च तयोः स्मृतः ॥ ३९ ॥
तत्र श्लोकाः । दध्यादिषु त्रयः पञ्च प्रियालाद्यैस्त्रयो रसे ।
स्नेहेषु वै त्रयो लेहाः षट् चूर्णे त्वेक एव च ॥ ४० ॥
इक्ष्वावेकस्तथा मुद्गमांसानां च रसास्त्रयः ।
यवाग्वादौ त्रयश्चैक उक्त उत्कारिकाविधौ ॥ ४१ ॥
एकश्च मोदके मद्ये चैकस्तत्क्वाथतैलके ।
चूर्णमेकं पुनश्चैको मोदकः पञ्च चासवे ॥ ४२ ॥
एकः सौवीरकेऽथैको योगः स्यात्तु तुषोदके ।
एका सुरा कम्पिल्लके चैकः पञ्च घृते स्मृताः ॥ ४३ ॥
दन्तीद्रवन्तीकल्पेऽस्मिन् प्रोक्ताः षोडशकास्त्रयः ।
नानाविधानानां योगानां भक्तिदोषामयान् प्रति ॥ ४४ ॥
भवन्ति चात्र । त्रिशतं पञ्च पञ्चाशद्योगानां वमने स्मृतम् ।
द्वे शते नवकाः पञ्च योगानां तु विरेचने ॥ ४५ ॥

CC-0. All India Ayurvedic Congress (A.I.A.C), Dhanwantri Bhawan New Delhi Collection

Digitization by Agam Nigam Digital Preservation Trust, Chandigarh. Funding by IKS-MoE

ऊर्ध्वानुलोमभागानामित्युक्तानि शतानि षट् ।
प्राधान्यतः समाश्रित्य त्रयाणि दश पञ्च च ॥ ४६ ॥
यद्धि येन प्रधानेन द्रव्यं समुपसृज्यते ।
तत्संज्ञकः स संयोगो भवतीति विनिश्चितम् ॥ ४७ ॥
फलादीनां प्रधानानां गुणभूताः सुरादयः ।
ते हि तान्यनुवर्तन्ते मनुजेन्द्रमिवेतरे ॥ ४८ ॥
विरुद्धवीर्यमप्येषां प्रधानानामबाधकम् ।
अधिकं तुल्यवीर्येऽपि क्रियासामर्थ्यमिष्यते ॥ ४९ ॥
इष्टवर्णरसस्पर्शगन्धार्थं प्रति चामयम् ।
अतो विरुद्धवीर्याणां प्रयोग इति निश्चितम् ॥ ५० ॥
भूयश्चैषां बलाधानं कार्यं स्वरसभावनैः ॥
सुभावितं ह्यल्पमपि द्रव्यं स्याद् बहुकर्मकृत् ॥ ५१ ॥
स्वरसैस्तुल्यवीर्यैर्वा तस्माद्द्रव्याणि भावयेत् ।
अल्पस्यापि महार्थत्वं प्रभूतस्याल्पकर्मताम् ॥ ५२ ॥
कुर्यात्संयोगविश्लेषकालसंस्कारयुक्तिभिः । विमान-अ. ८. पृष्ठ ३०
प्रदेशमात्रमेतावद् द्रष्टव्यमिह षट्शतम् ॥ ५३ ॥ 145 का प्रथम
स्वबुद्ध्यैवं सहस्राणि कोटीर्वापि प्रकल्पयेत् । में दोनों
बहुद्रव्यविकल्पत्वाद्योगसंख्या न विद्यते ॥ ५४ ॥ प्रकाशित
तीक्ष्णमध्यमृदूनां तु तेषां शृणुत लक्षणम् । ... पर ... करना
सुखं क्षिप्रं महावेगमसक्तं यत्प्रवर्तते ॥ ५५ ॥ चाहिये
नातिग्लानिकरं पायौ हृदये न च रुक्करम् ।
अग्नेराशयमक्षिण्वन्कृत्स्नं दोषं निरस्यति ॥ ५६ ॥
विरेचनं निरूहं वा तत्तीक्ष्णमिति निर्दिशेत् ।
जलाग्निकीटैरस्पृष्टं देशकालगुणान्वितम् ॥ ५७ ॥
ईषन्मात्राधिकैर्युक्तं तुल्यवीर्यैः सुभावितम् ।
स्नेहस्वेदोपपन्नस्य तीक्ष्णत्वं याति भेषजम् ॥ ५८ ॥

CC-0. All India Ayurvedic Congress (A.I.A.C), Dhanwantri Bhawan New Delhi Collection

Digitization by Agam Nigam Digital Preservation Trust, Chandigarh. Funding by IKS-MoE

क्विचिदेभिर्गुणैर्हीनं पूर्वोक्तैर्मात्रया तथा।
स्निग्धस्विन्नस्य वा सम्यङ्मध्यं भवति भेषजम् ॥ ५९ ॥
मन्दवीर्यं तु रूक्षस्य हीनमात्रं तु भेषजम्।
अतुल्यवीर्यैः संयुक्तं मृदु स्यान्मन्दवेगवत् ॥ ६० ॥
अकृत्स्नदोषहरणादशुद्धी ते बलीयसाम्।
मध्यावरबलानां तु प्रयोज्ये सिद्धिमिच्छता ॥ ६१ ॥
तीक्ष्णो मध्यो मृदुर्व्याधिः सर्वमध्याल्पलक्षणः।
तीक्ष्णादीनि बलापेक्षी भेषजान्येषु योजयेत् ॥ ६२ ॥
देयं त्वनिर्हृते पूर्वे पीते पश्चात्पुनः पुनः।
भेषजं वमनार्थाय प्राय आपित्तदर्शनात् ॥ ६३ ॥
बलत्रैविध्यमालक्ष्य दोषाणामातुरस्य च।
पुनः प्रदद्याद्भैषज्यं सर्वशो वा विवर्जयेत् ॥ ६४ ॥
निर्हृते वापि जीर्णे वा दोषनिर्हरणे बुधः।
भेषजेऽन्यत्प्रयुञ्जीत प्रार्थयन्सिद्धिमुत्तमाम् ॥ ६५ ॥
अपक्वं वमनं दोषं पच्यमानं विरेचनम्।
निर्हरेद्वमनस्यातः पाकं न प्रतिपालयेत् ॥ ६६ ॥
पीते प्रस्रंसने दोषान्न निर्हृत्य जरां गते।
वमिते चौषधे धीरः पाययेदौषधं पुनः ॥ ६७ ॥
दीप्ताग्निं बहुदोषं च दृढस्नेहगुणं नरम्।
दुःसिद्धं तदहर्भुक्तं श्वोभूते पाययेत्पुनः ॥ ६८ ॥
दुर्बलो बहुदोषश्च दोषपाकेण यो नरः।
विरिच्यते रसैर्भोज्यैर्भूयस्तमनुसारयेत् ॥ ६९ ॥
वमनैश्च विरेकैश्च विशुद्धस्याप्रमाणतः।
भोजनान्तरपानाभ्यां दोषशेषं शमं नयेत् ॥ ७० ॥
दुर्बलं शोधितं पूर्वमल्पदोषं च मानवम्।
अपरिज्ञातकोष्ठं च पाययेदौषधं मृदु ॥ ७१ ॥

CC-0. All India Ayurvedic Congress (A.I.A.C), Dhanwantri Bhawan New Delhi Collection

Digitization by Agam Nigam Digital Preservation Trust, Chandigarh. Funding by IKS-MoE

श्रेयो मृद्वसकृत्पीतमल्पबाधं निरत्ययम् ।
न चातितीक्ष्णं यत्क्षिप्रं जनयेत्प्राणसंशयम् ॥ ७२ ॥
दुर्बलोऽपि महादोषो विरेच्यो बहुशोऽल्पशः ।
मृदुभिर्भेषजैर्दोषा हन्युर्ह्येनमनिर्हृताः ॥ ७३ ॥
यस्योर्ध्वं कफसंसृष्टं पीत यात्यानुलोमिकम् ।
वमितं कवलैः शुद्धं लङ्घितं पाययेत्तु तम् ॥ ७४ ॥
विबन्धेऽल्पं चिराद्दोषे स्रवत्युष्णं पिबेज्जलम् ।
सतेनाध्मानं तृटछर्दिविबन्धश्चैव शाम्यति ॥ ७५ ॥
भेषजं दोषरुद्धं चेन्नोर्ध्वं नाधः प्रवर्तते ।
सोद्गारं च सशूलं च स्वेदं तत्रावचारयेत ॥ ७६ ॥
सुविरिक्तस्तु सोद्गारमाश्वेवौषधमुल्लिखेत् ।
अतिप्रवृत्तं जीर्णे तु सुशीतैः स्तम्भयेद्भिषक् ॥ ७७ ॥
कदाचिच्छ्लेष्मणा रुद्धं तिष्ठत्युरसि भेषजम् ।
क्षीणे श्लेष्मणि धायाह्ने रात्रौ वा तत्प्रवर्तते ॥ ७८ ॥
रूक्षानाहारयोर्जीर्णे विष्टभ्योर्ध्वं गतेऽपि वा ।
वायुना भेषजे त्वन्यत्सस्नेहलवणं षिबेत् ॥ ७९ ॥
तृणमोहभ्रममूर्च्छाद्याः स्युश्चेज्जीर्यति भेषजे ।
पित्तघ्नं स्वादु शीतं च भेषजं तत्र शस्यते ॥ ८० ॥
लालाहृल्लासविष्टम्भलोमहर्षाः कफावृते ।
भेषजं तत्र तीक्ष्णोष्णं कटूवादि कफनुद्धितम ॥ ८१ ॥
सुस्निग्धं क्रूरकोष्ठं च लंघयेदविरेचितम् ।
तेनास्य स्नेहजः श्लेष्मासङ्गश्चैवोपशाम्यति ॥ ८२ ॥
रूक्षवह्वनिलक्रूरकोष्ठव्यायामशूलिनाम् ।
दीप्ताग्नीनां च भैषज्यमविरिच्यैव जीर्यति ॥ ८३ ॥
तेभ्यो बस्तिं पुरा दत्त्वा पश्चाद्द्याद्विरेचनम् ।
बस्तिप्रवर्तितं दोषं हरेच्छीघ्रं विरेचनम ॥ ८४ ॥

CC-0. All India Ayurvedic Congress (A.I.A.C), Dhanwantri Bhawan New Delhi Collection

Digitization by Agam Nigam Digital Preservation Trust, Chandigarh. Funding by IKS-MoE

रूक्षाशनाः कर्मनित्या ये नरा दीप्तपावकाः ।
तेषां दोषाः क्षयं यान्ति कर्मवातातपाग्निभिः ॥ ८५ ॥
विरुद्धाध्यशनाजीर्णान् दोषानपि जयन्ति ते ।
स्नेह्यास्ते मारुताद्रक्ष्या नाव्याधौ तान्विशोधयेत् ॥ ८६ ॥
नातिस्निग्धशरीराय दद्यात्स्नेहविरेचनम् ।
स्नेहोत्क्लिष्टशरीराय रूक्षं दद्याद्विरेचनम् ॥ ८७ ॥
एवं ज्ञात्वा विधिं धीरो देशकालप्रमाणवित् ।
विरेचनं विरेच्येभ्यः प्रयच्छन्नापराध्यति ॥ ८८ ॥
विभ्रंशो विषवद्यस्य सम्यग्योगो यथामृतम् ।
कालेष्ववश्यं पेयं च तस्माद्यत्नात्प्रयोजयेत् ॥ ८९

भवन्ति चात्र ।

द्रव्यप्रमाणं तु यदुक्तमस्मिन्मध्येषु तत्कोष्ठवयोबलेषु ।
तन्मूलमालम्ब्य भवेद्विकल्पस्तेषां विकल्प्योऽभ्यधिकोनभावः ॥९०॥
जालान्तरगतैर्भानुकरैर्वंशी विलोक्यते ।
षड्वंश्यस्तु मरीचिः स्यात्षण्मरीच्यस्तु सर्षपः ॥ ९१ ॥
अष्टौ ते सर्षपा रक्तास्तण्डुलश्चापि तद्द्वयम् ।
धान्यमाषो भवेदेको धान्यमाषद्वयं यवः ॥ ९२ ॥
अण्डिकास्ते तु चत्वारस्ताश्चतस्रस्तु माषकः ।
हेमश्च धान्यकश्चोक्तो भवेच्छाणस्तु ते त्रयः ॥ ९३ ॥
शाणौ द्वौ द्रंक्षणं विद्यात्कोलं बदरमेव च ।
विद्याद्द्वौ द्रंक्षणौ कर्षं सुवर्णं चाक्षमेव च ॥ ९४ ॥
बिडालपदकं तच्च पिचुं पाणितलं तथा ।
तिन्दुकं च विजानीयात्कवलग्रहमेव च ॥ ९५ ॥
द्वे सुवर्णे पलार्धं स्याच्छुक्तिरष्टमिका तथा ।
द्वे पलार्धे पलं मुष्टिः प्रकुञ्चोऽथ चतुर्थिका ॥ ९६ ॥

CC-0. All India Ayurvedic Congress (A.I.A.C), Dhanwantri Bhawan New Delhi Collection

Digitization by Agam Nigam Digital Preservation Trust, Chandigarh. Funding by IKS-MoE

बिल्वं षोडशिकं चाम्रं द्वे पले प्रसृतं विदुः।
पलं चतुर्गुणं विद्यादञ्जलिं कुडवं तथा॥ ९७॥
अष्टमानं तु विज्ञेयं कुडवौ द्वौ तु मानिका।
चत्वारः कुडवाः प्रस्थश्चतुःप्रस्थमथाढकम्॥ ९८॥
पात्रं तदेव विज्ञेयं कंसः प्रस्थाष्टकं तथा।
कंसश्चतुर्गुणो द्रोणश्चार्मणं नल्वनं च तत्॥ ९९॥
स एव कलशः ख्यातो घट उन्मानमेव च।
घटस्तु द्विगुणः शूर्पो विज्ञेयः कुम्भ एव च॥ १००॥
गोणीं शूर्पद्वयं विद्यात्खारीं भारीं तथैव च।
द्वात्रिंशतं विजानीयाद्वाहं शूर्पाणि बुद्धिमान्॥ १०१॥
तुलां शतपलं विद्यात्परिमाणविशारदः।
शुष्कद्रव्येष्विदं मानमेवमादि प्रकीर्तितम्॥ १०२॥
द्विगुणं तद्द्रवेष्विष्टं तथा सद्योद्धृतेषु च।
यद्धि मानं तुला प्रोक्ता पलं वा तत्प्रयोजयेत्॥ १०३॥
अनुक्ते परिमाणे तु तुल्यं मानं प्रकीर्तितम्।
द्रवकार्येऽपि चानुक्ते सर्वत्र सलिलं स्मृतम्॥ १०४॥
यतश्च पादनिर्देशश्चतुर्भागस्ततश्च सः।
जलस्नेहौषधानां तु प्रमाणं यत्र नेरितम्॥ १०५॥
तत्र स्यादौषधात्स्नेहः स्नेहात्तोयं चतुर्गुणम्।
स्नेहपाकस्त्रिधा ज्ञेयो मृदुर्मध्यः खरस्तथा॥ १०६॥
तुल्ये कल्केन निर्यासे भेषजानां मृदुः स्मृतः।
सयाव इव निर्यासे मध्यो दर्वीं विमुञ्चति॥ १०७॥
शीर्यमाणे तु निर्यासे वर्त्यमाने खरस्तथा।
खरोऽभ्यङ्गे मृदुर्नस्ये पाने बस्तौ च मध्यमः॥ १०८॥

तत्र श्लोकौ।

कल्पार्थः शोधनं संज्ञा पृथग्घेतुः प्रवर्तने।

CC-0. All India Ayurvedic Congress (A.I.A.C), Dhanwantri Bhawan New Delhi Collection

Digitization by Agam Nigam Digital Preservation Trust, Chandigarh. Funding by IKS-MoE

देशादीनां फलादीनां गुणा योगाः शतानि षट् ॥ १०९ ॥
विकल्पहेतुर्नामानि तीक्ष्णमध्याल्पलक्षणम् ।
विधिश्चावस्थिको मानं स्नेहपाकश्च दर्शितम् ॥ ११० ॥

इत्यग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते कल्पस्थाने दन्तीद्रवन्तीकल्पो नाम द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥

इति सप्तमं कल्पस्थानं समाप्तम् ।

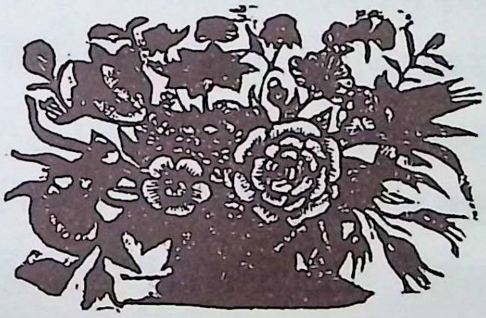

CC-0. All India Ayurvedic Congress (A.I.A.C), Dhanwantri Bhawan New Delhi Collection

Digitization by Agam Nigam Digital Preservation Trust, Chandigarh. Funding by IKS-MoE

CC-0. All India Ayurvedic Congress (A.I.A.C), Dhanwantri Bhawan New Delhi Collection

Digitization by Agam Nigam Digital Preservation Trust, Chandigarh. Funding by IKS-MoE

सिद्धिस्थानम् ।

प्रथमोऽध्यायः ।

अथातः कल्पनासिद्धिं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥

इति ह स्माह भगवानात्रेयः ॥ २ ॥

का कल्पना पञ्चसु कर्मसूक्ता क्रमश्च कः किं च कृताकृतेषु ।
लिङ्गं तथैवातिकृतेषु संख्या का किं गुणाः केषु च कश्च बस्तिः ॥३॥
किं वर्जनीयं प्रतिकर्मकाले कृते कियान् वा परिहारकालः ।
प्रणीयमानश्च न याति बस्तिः केनैति शीघ्रं सुचिराच्च केन ॥ ४ ॥
साध्या गदाः स्वैः शमनैश्च केचित्कस्मात्प्रयुक्तैर्न शमं व्रजन्ति ।
प्रचोदितः शिष्यवरेण सम्यगित्यग्निवेशेन भिषग्वरिष्ठः ॥ ५ ॥
पुनर्वसुस्तन्त्रविदाह तस्मै सर्वप्रजानां हितकाम्ययेदम् ।
त्र्यहावरं सप्तदिनं परं तु स्निग्धो नरः स्वेदयितव्य इष्टः ॥ ६ ॥
नातः परं स्नेहनमादिशन्ति सात्म्यीभवेत्सप्तदिनात्परं तु ।
स्नेहोऽनिलं हन्ति मृदुं करोति देहं मलानां विनिहन्ति सङ्गम् ॥७॥
स्निग्धस्य सूक्ष्मेष्वयनेषु लीनं स्वेदस्तु दोषं नयति द्रवत्वम् ।
ग्राम्यौदकानूपरसैः समांसैरुत्क्लेशनीयः पयसा च वम्यः ॥ ८ ॥
रसैस्तथा जाङ्गलजैः सयूषैः स्निग्धः कफावृद्धिकरैर्विरेच्यः ।
श्लेष्मोत्तरश्छर्दयति ह्यदुःखं विरिच्यते मन्दकफस्तु सम्यक् ॥ ९ ॥
अधः कफेऽल्पे वमनं हि गच्छेद्विरेचनं वृद्धकफे तथोर्ध्वम् ।
स्निग्धाय देयं वमनं यथोक्तं वान्तस्य पेयादिरनुक्रमश्च ॥ १० ॥
स्निग्धस्य सुस्विन्नतनोर्यथावद्विरेचनं योग्यतमं प्रयोज्यम् ।
पेयां विलेपीमकृतं कृतं च यूषं रसं त्रिर्द्विरथैकशश्च ॥ ११ ॥

CC-0. All India Ayurvedic Congress (A.I.A.C), Dhanwantri Bhawan New Delhi Collection

Digitization by Agam Nigam Digital Preservation Trust, Chandigarh. Funding by IKS-MoE

क्रमेण सेवेत विशुद्धकायः प्रधानमध्यावरशुद्धिशुद्धः ।
यथाऽणुरग्निस्तृणगोमयाद्यैः सन्धुक्ष्यमाणो भवति क्रमेण ॥ १२ ॥
महान्स्थिरः सर्वसहस्तथैव शुद्धस्य पेयादिभिरन्तिरग्निः ।
जघन्यमध्यप्रवरेषु वेगाश्चत्वार इष्टा वमने षडष्टौ ॥ १३ ॥
दशैव ते द्वित्रिगुणा विरेके प्रस्थस्तथा द्वित्रिचतुर्गुणश्च ।
पित्तान्तमिष्टं वमनं तथोर्ध्वमधःकफान्तं च विरेकमाहुः ॥ १४ ॥
द्वित्रीन् सविट्कानपनीय वेगान्मेयं विरेके वमने तु पीतम् ।
क्रमात्कफः पित्तमथानिलश्च यस्यैति सम्यग्वमितः स इष्टः ॥ १५ ॥
हृत्पार्श्वमूर्धेन्द्रियमार्गशुद्धौ तथा लघुत्वेऽपि च लक्ष्यमाणे ।
दुश्छर्दिते स्फोटककोठकण्डूहृत्खाविशुद्धिर्गुरुगात्रता च ॥ १६ ॥
तृण्मोहमूर्च्छानिलकोपनिद्राबलातिहानिर्वमनेऽति च स्यात् ।
स्रोतोविशुद्धीन्द्रियसंप्रसादौ लघुत्वमूर्जोऽग्निरनामयत्वम् ॥ १७ ॥
प्राप्तिश्च विट्पित्तकफानिलानां सम्यग्विरिक्तस्य भवेत्क्रमेण ।
स्याच्छ्लेष्मपित्तानिलसंप्रकोपः स्वेदोऽल्पवह्निर्गुरुगात्रता च ॥१८॥
तन्द्रा तथा छर्दिररोचकश्च वातानुलोम्यं न च दुर्विरिक्ते ।
कफास्रपित्तक्षयजानिलोत्थाः सुप्त्यङ्गमर्दक्लमवेपनाद्याः ॥ १९ ॥
निद्राबलाभावतमःप्रवेशाः सोन्मादहिक्काश्च विरेचितेऽति ।
संसृष्टभक्तं नवमेऽह्नि सर्पिस्तं पाययेताप्यनुवासयेद्वा ॥ २० ॥
दद्यात्त्र्यहान्नातिबुभुक्षिताय तैलाक्तगात्राय ततो निरूहम् ।
प्रत्यागते मांसरसेन भोज्यः समीक्ष्य वा दोषबलं यथार्हम् ॥ २१ ॥
नरस्ततो निश्यनुवासनार्हो नात्याशितः स्यादनुवासनीयः ।
शीते वसन्ते च दिवानुवास्यो रात्रौ शरद्ग्रीष्मघनागमेषु ॥ २२ ॥
तानेव दोषान्परिरक्षता ये स्नेहस्य पानं प्रति कीर्तिताः प्राक् ।
प्रत्यागते चाप्यनुवासनीये दिवा प्रदेयं व्युषिताय भोज्यम् ॥२३॥
सायं च भोज्यं परतस्त्र्यहे वा त्र्यहेऽनुवास्योऽहनि पञ्चमे वा ।
द्व्यहे त्र्यहे वाप्यथ पञ्चमे वा दद्यान्निरूहादनुवासनं च ॥ २४ ॥

CC-0. All India Ayurvedic Congress (A.I.A.C), Dhanwantri Bhawan New Delhi Collection

Digitization by Agam Nigam Digital Preservation Trust, Chandigarh. Funding by IKS-MoE

एकं तथा त्रीन्कफजे विकारे पित्तात्मके पञ्च तु सप्त वापि ।
वाते नवैकादश वा पुनर्वा बस्तीनयुग्मान्कुशलो विदध्यात् ॥ २५ ॥
नरो विरिक्तस्तु निरूहदानं विवर्जयेत्सप्तदिनान्यवश्यम् ।
शुद्धे विरेकेण निरूहदानं तद्धास्य शून्यं विकृषेच्छरीरम् ॥ २६ ॥
बस्तिर्वयःस्थापयिता सुखायुर्बलाग्निमेधास्वरवर्णकृच्च ।
सर्वार्थकारी शिशुवृद्धयूनां निरत्ययः सर्वगदापहश्च ॥ २७ ॥
विट्श्लेष्ममूत्रानिलपित्तकर्षी स्थिरत्वकृच्छुक्रबलप्रदश्च ।
विष्वक्स्थितं दोषचयं निरस्य सर्वान्विकारान् शमयेन्निरूहः ॥ २८ ॥
देहे निरूहेण विशुद्धमार्गे संस्नेहनं वर्णबलप्रदं च ।
न तैलदानात्परमस्ति किञ्चिद् द्रव्यं विशेषेण समीरणार्ते ॥ २९ ॥
स्नेहाद्धि रौक्ष्यं लघुतां गुरुत्वादौष्ण्याच्च शैत्यं पवनस्य हत्वा ।
तैलं ददात्याशु मनःप्रसादं वीर्यं बलं वर्णमथाग्निपुष्टिम् ॥ ३० ॥
मूले निषिक्ते हि यथा द्रुमः स्यान्नीलच्छदः कोमलपल्लवाग्रः ।
काले महान् पुष्पफलप्रदश्च तथा नरः स्यादनुवासनेन ॥ ३१ ॥
अपत्यसन्तानविवृद्धिकारी काले यशस्वी बहुकीर्तिमांश्च ।
स्तब्धाश्च ये संकुचिताश्च येऽपि ये पङ्गवो येऽपि च रुग्णभग्नाः ।
येषां च शाखासु चरन्ति वाताः शस्तो विशेषेण हि तेषु बस्तिः ॥३२॥
आध्मापने विग्रथिते पुरीषे शूले च भक्तानभिनन्दने च ।
एवंप्रकाराश्च भवन्ति कुक्षौ ये चामयास्तेषु च बस्तिरिष्टः ॥ ३३ ॥
याश्च स्त्रियो वातकृतोपसर्गाद् गर्भं न गृह्णन्ति नृभिः समेताः ।
क्षीणेन्द्रिया ये च नराः कृशाश्च तेषां च बस्तिः परमः प्रदिष्टः ॥३४॥
उष्णाभिभूतेषु वदन्ति शीतान् शीताभिभूतेषु तथा सुखोष्णान् ।
तत्प्रत्यनीकौषधसंप्रयुक्तान्सर्वत्र बस्तीन् प्रविभज्य युञ्ज्यात् ॥ ३५ ॥
न बृंहणीयान्विदधीत बस्तीन्विशोधनीयेषु गदेषु वैद्यः ।
कुष्ठप्रमेहादिषु मेदुरेषु नरेषु ये चापि विशोधनीयाः ॥ ३६ ॥
क्षीणक्षतानां न विशोधनीयान्न शोषिणां नो भृशदुर्बलानाम् ।

CC-0. All India Ayurvedic Congress (A.I.A.C), Dhanwantri Bhawan New Delhi Collection

Digitization by Agam Nigam Digital Preservation Trust, Chandigarh. Funding by IKS-MoE

न मूर्च्छितानां च न शोधितानां येषां च दोषेषु निबद्धमायुः ॥ ३७ ॥
शाखागताः कोष्ठगताश्च रोगा मर्मोर्ध्वसर्वावयवंगताश्च ।
ये सन्ति तेषां न तु कश्चिदन्यो वायोः परं जन्मनि हेतुरस्ति ॥ ३८ ॥
विण्मूत्रपित्तादिमलाशयानां विक्षेपसंघातकरः स यस्मात् ।
तस्यातिवृद्धस्य शमाय नान्यद्बस्तेर्विना भेषजमस्ति किंचित् ॥ ३९ ॥
तस्माच्चिकित्सार्धमिति ब्रुवन्ति सर्वां चिकित्सामपि बस्तिमेके ।
नाभिप्रदेशं च कटीं च गत्वा कुक्षिं समालोड्य पुनश्च पार्श्वम् ॥ ४० ॥
संस्नेह्य कायं शिथिलांश्च कृत्वा दोषान् पुरीषं ग्रथितं विमथ्य ।
संसक्तवेगः सपुरीषदोषः प्रत्यागतो बस्तिरिति प्रशस्तः ॥ ४१ ॥
प्रसृष्टविण्मूत्रसमीरणत्वं रुच्यग्निवृद्ध्याशयलाघवादि ।
रोगोपशान्तिः प्रकृतिस्थता च बलं च तत्स्यात्सुनिरूढलिङ्गम् ॥ ४२ ॥
स्याद्धृच्छिरोरुग्गुदकुक्षिलिङ्गेष्वर्तिः प्रतिश्यायविकर्तिके च ।
हृल्लासकासारुचिमूत्रसङ्गः श्वासो न सम्यक् च निरूहिते स्यात् ॥ ४३ ॥
लिङ्गं यदेवातिविरेचितस्य भवेत्तदेवातिनिरूहितस्य ।
प्रत्येत्यसक्तं सशकृच्च तैलं रक्तादिबुद्धीन्द्रियसंप्रसादः ॥ ४४ ॥
स्वप्नानुवृत्तिर्लघुता बलं च सृष्टाश्च वेगाः स्वनुवासिते स्युः ।
अधःशरीरोदरबाहुपृष्ठपार्श्वेषु रुग् रूक्षखरं च गात्रम् ॥ ४५ ॥
ग्रहश्च विण्मूत्रसमीरणानामसम्यगेतान्यनुवासिते स्युः ।
हृल्लासमोहक्लमसादमूर्च्छा विकर्तिका चात्यनुवासिते स्युः ॥ ४६ ॥
यस्येह यामाननुवर्तते त्रीन् स्नेहो नरः स्यात्स विशुद्धदेहः ।
आश्वागतेऽन्यस्तु पुनर्विधेयः स्नेहो न संस्नेहयति ह्यतिष्ठन् ॥ ४७ ॥
त्रिंशत्स्मृताः कर्मसु बस्तयो हि कालस्ततोऽर्धेन ततश्च योगः ।
सान्वासना द्वादश वै निरूहाः प्राक् स्नेह एकः परतश्च पञ्च ॥ ४८ ॥
काले त्रयोऽन्ते पुरतस्तथैकः स्नेहा निरूहान्तरिताश्च षट् स्युः ।
योगे निरूहास्त्रय एव देयाः स्नेहाश्च पञ्चैव परादिमध्याः ॥ ४९ ॥
त्रीन् पञ्च वाऽऽहुश्चतुरोऽथ षड्वा वाताधिकेभ्यस्त्वनुवासनीयान् ।

CC-0. All India Ayurvedic Congress (A.I.A.C), Dhanwantri Bhawan New Delhi Collection

Digitization by Agam Nigam Digital Preservation Trust, Chandigarh. Funding by IKS-MoE

स्नेहान्प्रदायाशु भिषग्विदध्यात्स्रोतोविशुद्ध्यर्थमतो निरूहान् ॥५०॥
विशुद्धकायस्य ततः क्रमेण स्निग्धं तु तैः स्वेदितमुत्तमाङ्गम् ।
विरेचयेत्त्रिर्द्विरथैकशो वा बलं समीक्ष्य त्रिविधं मलानाम् ॥ ५१ ॥
उरः शिरोलाघवमिन्द्रियाणां स्रोतोविशुद्धिश्च भवेद्विशुद्धे ।
गलोपलेपः शिरसो गुरुत्वं निष्ठीवनं चाप्यथ दुर्विरिक्ते ॥ ५२ ॥
शिरोक्षिशङ्खश्रवणार्तितोदश्चात्यर्थशुद्धे तिमिरं च पश्येत् ।
स्यात्तर्पणं तत्र मृदुद्रवं च स्निग्धस्य तीक्ष्णं तु पुनर्न योगे ॥ ५३ ॥
इत्यातुरस्वस्थविधिः प्रयोगे बलायुषोर्वृद्धिकृदामयघ्नः ।
कालस्तु बस्त्यादिषु याति यावांस्तावान् भवेद् द्विः परिहारकालः ॥५४॥
अत्याशनस्थानवचांसि यानं स्वप्नं दिवा मैथुनवेगरोधान् ।
शीतोपचारातपशोकरोषांस्त्यजेदकालाहितभोजनं च ॥ ५५ ॥
बद्धे प्रणीते विषमे च नेत्रे मार्गे तथाऽर्शःकफविड्विबन्धे ।
न याति बस्तिर्न सुखं निरेति दोषावृतोऽल्पो यदि वाऽल्पवीर्यः ॥५६॥
प्राप्ते तु वर्चोनिलमूत्रवेगे वाते विवृद्धेऽल्पबले गुदे वा ।
अत्युष्णतीक्ष्णश्च मृदौ च कोष्ठे प्रणीतमात्रः पुनरेति बस्तिः ॥५७॥
मेदःकफाभ्यामनिलो निरुद्धः शूलाङ्गसुप्तिश्वयथून् करोति ।
स्नेहं तु युञ्जन्नबुधस्तु तस्मै संवर्धयत्येव हि तान्विकारान् ॥ ५८ ॥
रोगास्तथाऽन्येऽप्यवितर्क्यमाणाः परस्परेणावगृहीतमार्गाः ।
सन्दूषिता धातुभिरेव चान्यैः स्वभेषजैर्नोपशमं व्रजन्ति ॥ ५९ ॥
सर्वं च रोगप्रशमाय कर्म हीनातिमात्रं विपरीतकालम् ।
मिथ्योपचाराच्च न तं विकारं शान्तिं नयेत्पथ्यमपि प्रयुक्तम् ॥ ६० ॥
तत्र श्लोकः प्रश्नानिमान्द्वादश पञ्चकर्माण्युद्दिश्य सिद्धाविह कल्पनायाम् ।
प्रजाहितार्थं भगवान्महार्थान्सम्यग् जगादर्षिवरोऽत्रिपुत्रः ॥ ६१ ॥

इत्यग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते सिद्धिस्थाने
कल्पनासिद्धिर्नाम प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

CC-0. All India Ayurvedic Congress (A.I.A.C), Dhanwantri Bhawan New Delhi Collection

Digitization by Agam Nigam Digital Preservation Trust, Chandigarh. Funding by IKS-MoE

द्वितीयोऽध्यायः ।

अथातः पञ्चकर्मीयां सिद्धिं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥

इति ह स्माह भगवानात्रेयः ॥ २ ॥

येषायस्मात्पञ्च कर्माण्यग्निवेश न कारयेत ।
येषां च कारयेत्तनि तत्सर्वं संप्रवक्ष्यते ॥ ३ ॥

चण्डः साहसिको भीरुः कृतघ्न व्यग्र एव च ।
सद्वैद्यनृपतिद्वेष्टा तद्द्विष्टः शोकपीडितः ॥ ४ ॥

याहच्छिको मुमूर्षुश्च विहीनः करणैश्च यः ।
वैरी वैद्याभिमानी च श्रद्धाहीनः सशङ्कितः ॥ ५ ॥

भिषजामविधेयश्च नोपक्रम्यो भिषग्विदा ।
एतानुपचरन् वैद्यो बहून् दोषानवाप्नुयात् ॥ ६ ॥

एभ्योऽन्ये समुपक्रम्या नराः सर्वैरुपक्रमैः ।
अवस्थां प्रविभज्यैषां कार्याकार्यं च वक्ष्यते ॥ ७ ॥

अच्छर्दनीयास्तावत्—क्षतक्षीणातिस्थूलकृशबालवृद्धदुर्बलश्रान्तपिपासितक्षुधितकर्मभाराध्वहतोपवासमैथुनाध्ययनव्यायामचिन्ताप्रसक्तक्षामगर्भिणीसुकुमारसंवृतकोष्ठदुश्छर्दनोर्ध्वरक्तपित्तप्रसक्तच्छर्द्यूर्ध्ववातास्थापितानुवासितहृद्रोगोदावर्तमूत्राघातप्लीहगुल्मोदराष्ठीलास्वरोपघाततिमिरशिरःशङ्खकर्णाक्षिपार्श्वशूलार्ताः ॥ ८ ॥

तत्र, क्षतस्य च भूयः क्षणनाद्रक्तातिप्रवृत्तिः स्यात, क्षीणातिस्थूलकृशबालवृद्धदुर्बलानामौषधबलासहत्वात्प्राणोपरोधः, श्रान्तपिपासितक्षुधितानां च तद्वत्, कर्मभाराध्वहतोपवासमैथुनाध्ययनव्यायामचिन्ताप्रसक्तक्षामाणां रौक्ष्याद्वातरक्तच्छेदक्षतभयं स्यात्, गर्भिण्या गर्भव्यापदामगर्भभ्रंशाच्च दारुणा रोगप्राप्तिः, सुकुमारस्य हृदयस्य विकर्षणादूर्ध्वमधो वा रुधिरातिप्रवृत्तिः, संवृतकोष्ठदुश्छर्दनयोरतिमात्रप्रवाहनाद्दोषाः। समुत्क्लिष्टा ह्यन्तःकोष्ठे विसर्पन्तो जनयन्ति स्तम्भं जाड्यं वैचित्यं मरणं वा, ऊर्ध्वरक्तपित्तस्योदान ऊर्ध्वमुत्क्षिप्य

CC-0. All India Ayurvedic Congress (A.I.A.C), Dhanwantri Bhawan New Delhi Collection

Digitization by Agam Nigam Digital Preservation Trust, Chandigarh. Funding by IKS-MoE

प्राणान् हरेद्रक्तं चातिप्रवर्तयेत, प्रसक्तच्छर्देस्तु तद्वत, ऊर्ध्ववातास्था-पितानुवासितानामूर्ध्वं वातातिप्रवृत्तिः, हृद्रोगिणो हृदयोपरोधः, उदावर्तिनो घोरतर उदावर्तः स्याच्छीघ्रतरहन्ता, मूत्रघातादिभिरार्तानां तीव्रतरः शूलप्रादुर्भावः, तिमिराणां तिमिरातिवृद्धिः, शिरःशूलादिषु शूलातिवृद्धिः, तस्मादेते न वाम्याः ॥ ९ ॥

सर्वेष्वपि खल्वेतेषु विषगरविरुद्धाभ्यवहारामकृतेष्वप्रतिषिद्धं, शीघ्रकारित्वाद्दोषाणामिति ॥ १० ॥

शेषास्तु वाम्याः, पीनसकुष्ठनवज्वरराजयक्ष्मकासश्वासगलग्रहगलगण्डश्लीपदमेहमन्दाग्निविरुद्धाजीर्णान्नविसूचिकालसकविषगरपीतदष्टदिग्धविद्धाधःशोणितपित्तकफप्रसेकदुर्नामहृल्लासारोचकाविपाकापच्यपस्मारोन्मादातिसारशोषपाण्डुरोगमुखपाकदुष्टस्तन्यादयः श्लेष्मव्याधयो विशेषेण महारोगाध्यायोक्ताश्च; तेषु हि वमनं प्रधानतममित्युक्तं, केदारसेतुभेदे शाल्याद्यशेषदोषविनाशवत ॥ ११ ॥

अविरेच्यास्तु — सुभगक्षतगुदमुक्तनालाधोभागरक्तपित्तविलंघितदुर्बलेन्द्रियाल्पाग्निनिरूढकामादिव्यग्राजीर्णनवज्वरमदात्ययिताध्मातशल्यार्दिताभिहतातिस्निग्धरूक्षदारुणकोष्ठाः क्षतादयश्च गार्भिण्यन्ताः ॥ १२ ॥

तत्र, सुभगस्य सुकुमारोक्तो दोषः स्यात, क्षतगुदस्य क्षते गुदे वायुः प्राणोपरोधकरीं रुजां जनयेत, मुक्तनालमतिप्रवृत्त्या हन्यात् अधोभागरक्तपित्तिनं च तद्वदेव, विलंघितदुर्बलेन्द्रियाल्पाग्निनिरूढा औषधवेगं न सहेरन्, कर्मादिव्यग्रमनसो न प्रवर्तते कृच्छ्रेण वा प्रवर्तमानमयोगदोषान् कुर्यात, अजीर्णिन आमदोषः स्यात, नवज्वरस्य अविपक्वान् दोषान् न निर्हरेत् वातमेव च कोपयेत, मदात्ययितस्य मद्यक्षीणे देहे वायुः प्राणोपरोधं कुयात्, आध्मातस्य आध्मायमानस्य वा पुरीषकोष्ठनिचितो वायुर्विसर्पन् सहसा आनाहं तीव्रतरं मरणं वा जनयेत, शल्यार्दिताभिहतयोः क्षते वायुराश्रितो जीवितं

CC-0. All India Ayurvedic Congress (A.I.A.C), Dhanwantri Bhawan New Delhi Collection

Digitization by Agam Nigam Digital Preservation Trust, Chandigarh. Funding by IKS-MoE

हिंस्यात्, अतिस्निग्धस्य अतियोगभयं भवेत्, रूक्षस्य वायुरङ्गग्रहं कुर्यात, दारुणकोष्ठस्य विरेचनोद्धता दोषा हृच्छूलपर्वभेदानाहाङ्गमर्दच्छर्दिमूर्छाक्लमान् जनयित्वा प्राणान् हन्युः, क्षतादीनां गर्भिण्यन्तानां छर्दनोक्तो दोषः स्यात, तस्मादेते न विरेच्याः ॥ १३ ॥

शेषास्तु विरेच्याः, कुष्ठज्वरमेहोर्ध्वरक्तपित्तभगन्दरोदरार्शोब्रध्नप्लीहगुल्मार्बुदगलगण्डग्रन्थिविसूचिकालसकमूत्राघातक्रिमिकोष्ठवीसर्पपाण्डुरोगशिरःपार्श्वशूलोदावर्तनेत्रास्यदाहहृद्रोगव्यङ्गनीलिकानेत्रनासिकास्यश्रवणरोगगुदमेढ्पाकहलीमकश्वासकासकामलापच्यपस्मारोन्मादवातरक्तयोनिरेतोदोषतैमिर्यारोचकाविपाकच्छर्दिश्वयथूदरविस्फोटकादयः पित्तव्याधयो विशेषेण महारोगाध्यायोक्ताश्च, एतेषु हि विरचनं प्रधानतममित्युक्तमग्न्युपशमेऽग्निगृहवत् ॥ १४ ॥

अनास्थाप्यास्तु — अजीर्णातिस्निग्धपीतस्नेहोत्क्लिष्टदोषाल्पाग्नियानक्लान्तातिदुर्बलक्षुत्तृष्णाश्रमार्तातिकृशभुक्तभक्तपीतोदक-वमितविरिक्तकृतनस्तःकर्मक्रुद्धभीतमत्तमूर्छितप्रसक्तच्छर्दिनिष्ठीविकाश्वासकासहिक्काबद्धच्छिद्रदकोदकोदराध्मानालसकविसूचिकामप्रजातातिसारमधुमेहकुष्ठार्ताः ॥ १५ ॥

तत्र, अजीर्णातिस्निग्धपीतस्नेहानां दूष्योदरं मूर्च्छा श्वयथुर्वा स्यात्, उत्क्लिष्टदोषमन्दाग्न्योररोचकस्तीव्रः, यानक्लान्तस्य क्षोभव्यापन्नो बस्तिराशु देहं शोषयेत्, अतिदुर्बलक्षुत्तृष्णाश्रमार्तानां पूर्वोक्तो दोषः स्यात, अतिकृशस्य कार्श्यं पुनर्जनयेत्, पीतोदकभुक्तभक्तयोरुत्क्लिश्योर्ध्वमधो वा वायुर्बस्तिमुत्थाप्य क्षिप्रं बस्तौ घोरान् विकारान् जनयेत, वमितविरिक्तयोस्तु रूक्षशरीरं निरूहः क्षतं क्षार इव निर्दहेत्, कृतनस्तःकर्मणो विभ्रंशं भृशसंरुद्धस्रोतसं कुर्यात, क्रुद्धभीतयोर्बस्तिरूर्ध्वमुपप्लवेत, मत्तमूर्च्छितयोर्भ्रंशं विचलितायां संज्ञायां चित्तोपघातव्यापत्स्यात्, प्रसक्तच्छर्दिनिष्ठीविकाश्वासकासहिक्कार्तानामूर्ध्वीभूतो वायुरूर्ध्वं बस्तिं नयेत्, बद्धच्छिद्रदकोदराध्मातानां भृशतरमा-

CC-0. All India Ayurvedic Congress (A.I.A.C), Dhanwantri Bhawan New Delhi Collection

Digitization by Agam Nigam Digital Preservation Trust, Chandigarh. Funding by IKS-MoE

ध्माप्य बस्तिः प्राणान् हिंस्यात्, अलसकविसूचिकामप्रजातातिसारिणामामकृतदोषः स्यात्, मधुमेहकुष्ठिनोर्व्याधेः पुनर्वृद्धिः, तस्मादेते नास्थाप्याः ॥ १६ ॥

शेषास्त्वास्थाप्याः, सर्वाङ्गैकाङ्गकुक्षिरोगवातवर्चोमूत्रशुक्रसङ्गबलवर्णमांसरेतःक्षयदोषाध्मानाङ्गसुप्तिक्रिमिकोष्ठोदावर्तस्तब्धाङ्गातिसारसर्वाङ्गाभितापप्लीहगुल्महृद्रोगभगन्दरोन्मादज्वरब्रध्नशिरःकर्णशूलहृदय-पार्श्व-पृष्ठ कटी ग्रहवेपनाक्षेपकगौरवातिलाघवरजःक्षयानार्तवविषमाग्निस्फिग्जानुजंघोरुगुल्फपार्ष्णिप्रपदयोनिबाह्वङ्गुलिस्तनाङ्गदन्तनखपर्वास्थिशूलशोथस्तम्भान्त्रकूजनपरिकर्तिकल्पाल्पशब्दोग्रगन्धोत्थानादयो वातव्याधयो विशेषेण महारोगाध्यायोक्ताश्च, एतेष्वास्थापनं प्रधानतममित्युक्तं वनस्पतेर्मूलच्छेदवत् ॥ १७ ॥

य एवानास्थाप्याः त एवाननुवास्याः स्युः, विशेषतस्त्वभुक्तभक्तनवज्वरपाण्डुरोगकामलाप्रमेहार्शःप्रतिश्यायारोचकमन्दाग्निदुर्बलप्लीहकफोदरोरुस्तम्भवर्चोभेदपीतविषगरपित्तकफाभिष्यन्दगुरुकोष्ठश्लीपदगलगण्डापचीक्रिमिकोष्ठिनः ॥ १८ ॥

तत्राभुक्तभक्तस्यानावृतमार्गत्वादूर्ध्वमतिवर्तते स्नेहः, नवज्वरपाण्डुरोगकामलाप्रमेहिणां दोषानुत्क्लेश्योदरं जनयेत्, अर्शसस्य अर्शांस्यभिष्यन्द्याध्मानं कुर्यात्, अरोचकार्तस्य अन्नगृद्धिं पुनर्हन्यात्, मन्दाग्निदुर्बलयोर्मन्दतरमग्निं कुर्यात्, प्रतिश्यायप्लीहादिमतां च भृशतरमुत्क्लिष्टदोषाणां भूय एव दोषं वर्धयेत्, तस्मादेते नानुवास्याः ॥१९॥

य एवास्थाप्यास्त एवानुवास्याः, विशेषतस्तु रूक्षतीक्ष्णाग्नयः केवलवातरोगार्ताश्च । एतेषु ह्यनुवासनं प्रधानतममित्युक्तं वनस्पतिमूलच्छेदनवत्, मूले द्रुमाणां प्रसेकवच्चेति ॥ २० ॥

अशिरोविरेचनार्हास्तु पुनः—अजीर्णिभुक्तभक्तपीतस्नेहमद्यतोयपातुकामस्नातशिरःस्नातुकामक्षुत्तृष्णाश्रमार्तमत्तमूर्च्छितशस्त्रदण्डाह-

CC-0. All India Ayurvedic Congress (A.I.A.C), Dhanwantri Bhawan New Delhi Collection

Digitization by Agam Nigam Digital Preservation Trust, Chandigarh. Funding by IKS-MoE

तन्यवायव्यायामपानक्लान्तनवज्वरशोकाभितप्तविरिक्तानुवासितगर्भिणीनवप्रतिश्यायार्ता अनृतुदुर्दिने चेति ॥ २१ ॥

तत्राजीर्णिभुक्तभक्तयोर्दोष ऊर्ध्ववहानि स्रोतांस्यावृत्य कासश्वासच्छर्दिप्रतिश्यायान् जनयेत्, पीतस्नेहमद्यतोयपातुकामानां कृते च पिबतां मुखनासास्रावाक्ष्युपदेहतिमिरशिरोरोगान् जनयेत्, स्नातशिरसः कृते च स्नातस्य प्रतिश्यायं, क्षुधार्तस्य वातप्रकोपं, तृष्णार्तस्य पुनस्तृष्णाभिवृद्धिं मुखशोषं च, श्रमार्तमत्तमूर्च्छितानामास्थापनोक्तो दोषः स्यात्, शस्त्रदण्डहतयोस्तीव्रतरां रुजं जनयेत्, व्यवायव्यायामपानक्लान्तानां शिरःस्कन्धनेत्रोरःपीडनं, नवज्वरशोकाभितप्तयोरूष्मा नेत्रनाडीरनुसृत्य तिमिरं ज्वरवृद्धिं च कुर्यात्, विरिक्तस्य वायुरिन्द्रियोपघातं कुर्यात्, अनुवासितस्य कफः शिरोगुरुत्वं कण्डूक्रिमिदोषांश्च जनयेत्, गर्भिण्या गर्भं स्तम्भयेत् स काणः कुणिः पक्षहतः पीठसर्पी वा स्यात्, नवप्रतिश्यायार्तस्य स्रोतांसि व्यापादयेत्, अनृतुदुर्दिने शीतदोषात् पूतिनस्यं शिरोरोगश्च स्यात्, तस्मादेते न शिरोविरेचनार्हाः ॥ २२ ॥

शेषास्त्वर्हाः, विशेषतस्तु शिरोदन्तमन्यास्तम्भहनुग्रहपीनसगलशुण्डिकाशालूकशुक्रतिमिरवर्त्मरोगव्यङ्गोपजिह्विकार्धावभेदकग्रीवास्कन्धास्यनासिकाकर्णाक्षिमूर्धकपालशिरोरोगार्दितापतन्त्रकापतानकगलगण्डदन्तशूलहर्षचालाक्षिरागनाड्यर्बुदस्वरभेदवाग्ग्रहगद्गदकथनादय ऊर्ध्वजत्रुगता वातविकाराः परिपक्वाश्च; एतेषु शिरोविरेचनं प्रधानतममित्युक्तं, तद्ध्युत्तमाङ्गमनुप्रविश्य मज्जपेशीकासक्तं दोषं विकारकरमपकर्षति ॥ २३ ॥

प्रावृट्शरद्वसन्तेष्वितरेष्वात्ययिकेषु रोगेषु नावनं कुर्याद् ग्रीष्मे पूर्वाह्णे, शीते मध्याह्ने, वर्षास्वदुर्दिने चेति ॥ २४ ॥

तत्र श्लोकाः। इति पञ्चविधं कर्म विस्तरेण निदर्शितम्।
येभ्यो यत्त्वहितं यस्मात्कर्म येभ्यश्च यद्धितम् ॥ २५ ॥

वमन - विरेचन - आस्थापन - अनुवासन नस्य

CC-0. All India Ayurvedic Congress (A.I.A.C), Dhanwantri Bhawan New Delhi Collection

Digitization by Agam Nigam Digital Preservation Trust, Chandigarh. Funding by IKS-MoE

भवन्ति चात्र। न चैकान्तेन निर्दिष्टमेकान्तेन समाश्रयेत्।
स्वयमप्यत्र वैद्येन तर्क्यं बुद्धिमता भवेत् ॥ २६ ॥
उत्पद्यते हि सावस्था देशकालबलं प्रति।
यस्यां कार्यमकार्यं स्यात्कर्म कार्यं च गर्हितम् ॥ २७ ॥
छर्दिहृद्रोगगुल्मानां वमनं स्वे चिकित्सिते।
अवस्थां प्राप्य निर्दिष्टं कुष्ठिनां बस्तिकर्म च ॥ २८ ॥
तस्मात्सत्यपि निर्देशे कुर्यादूह्य स्वयं धिया।
विना तर्केण या सिद्धिर्यदृच्छासिद्धिरेव सा ॥ २९ ॥

इत्यग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते सिद्धिस्थाने
पञ्चकर्मीयसिद्धिर्नाम द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

तृतीयोऽध्यायः।

अथातो बस्तिसूत्रीयां सिद्धिं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥
इति ह स्माह भगवानात्रेयः ॥ २ ॥
कृतक्षणं शैलवरस्य रम्ये स्थितं धनेशायतनस्य पार्श्वे।
महर्षिसंघैर्वृतमग्निवेशः पुनर्वसुं प्राञ्जलिरन्वपृच्छत ॥ ३ ॥
बस्तिर्नरेभ्यः किमपेक्ष्य दत्तः स्यात्सिद्धिमान् किम्मयमस्य नेत्रम्।
कीदृक्प्रमाणाकृति किंगुणश्च केषां च किंयोनिगुणश्च बस्तिः ॥ ४ ॥
निरूहकल्पः प्रणिधानमात्राः स्नेहस्य वा काः शमने विधिः कः।
के बस्तयः केषु मता इतीदं श्रुत्वोत्तरं प्राह वचो महर्षिः ॥ ५ ॥
समीक्ष्य दोषौषधदेशकालसात्म्याग्निसत्त्वादिवयोबलानि।
बस्तिः प्रयुक्तो नियतं गुणाय स्युः सर्वकर्माणि च सिद्धिमन्ति ॥६॥
सुवर्णरूप्यत्रपुताम्ररीतिकांस्यास्थिलोहद्रुमवेणुदन्तैः।
नालैर्विषाणैर्मणिभिश्च तैस्तैः कार्याणि नेत्राणि त्रिकर्णिकानि ॥ ७ ॥
षड्द्वादशाष्टाङ्गुलसंमितानि षड्विंशतिद्वादशवर्षजानाम्।
स्युर्मुद्गकर्कन्धुसतीनवाहिच्छिद्राणि वर्त्या पिहितानि चापि ॥ ८ ॥

CC-0. All India Ayurvedic Congress (A.I.A.C), Dhanwantri Bhawan New Delhi Collection

Digitization by Agam Nigam Digital Preservation Trust, Chandigarh. Funding by IKS-MoE

यथावयोऽङ्गुष्ठकनिष्ठिकाभ्यां मूलाग्रयोः स्युः परिणाहवन्ति ।
ऋजूनि गोपुच्छसमाकृतीनि लक्ष्णानि च स्युर्गुलिकामुखानि ॥ ९ ॥
स्यात्कर्णिकैकाऽग्रचतुर्थभागे मूलाश्रिते बस्तिनिबन्धने द्वे ।
जारद्गवो माहिषहारिणो वा स्याच्छौकरो बस्तिरजस्य वापि ॥१०॥
दृढस्तनुर्नष्टसिरो विगन्धः कषायरक्तः सुमृदुः सुशुद्धः ।
नृणां वयो वीक्ष्य यथानुरूपं नेत्रेषु योज्यस्तु सुबद्धसूत्रः ॥ ११ ॥
बस्तेरभावे प्लवजो गलो वा स्यादङ्कपादः सुघनः पटो वा ।
नेत्रस्य चालाभत एव नाली हिताऽस्थिजा वंशभवा नलो वा ॥१२॥
आस्थापनार्हं पुरुषं विधिज्ञः समीक्ष्य पुण्येऽहनि शुक्लपक्षे ।
प्रशस्तनक्षत्रमुहूर्तयोगे जीर्णान्नमेकाग्रमुपक्रमेत् ॥ १३ ॥
बलां गुडूचीं त्रिफलां सरास्नां द्वे पञ्चमूले च पलोन्मितानि ।
अष्टौ पलान्यर्धतुलां च मांसाच्छागात्पचेदप्सु चतुर्थशेषम् ॥ १४ ॥
पूतं यवानीफलबिल्वकुष्ठवचाशताह्वाघनपिप्पलीनाम् ।
कल्कैर्गुडक्षौद्रघृतैः सतैलैर्युतं सुखोष्णैस्तु पिचुप्रमाणैः ॥ १५ ॥
गुडात्पलं द्विप्रसृतां तु मात्रां स्नेहाच्च युक्त्या मधुसैन्धवं च ।
स्नेहं सुनिर्मथ्य ततोऽनुकल्पं प्रक्षिप्य बस्तौ मथितं खजेन ॥ १६ ॥
बस्तिं ततः सव्यकरे निधाय सुबद्धमुच्छ्वास्य च निर्व्यलीकम् ।
अङ्गुष्ठमध्येन मुखं पिधाय नेत्राग्रसंस्थामपनीय वर्तिम् ॥ १७ ॥
तैलाक्तगात्रं कृतमूत्रविट्कं नातिक्षुधार्तं शयने मनुष्यम् ।
समेऽथ किञ्चिन्नतशीर्षके वा नात्युच्छ्रिते स्वास्तरणोपपन्ने ॥ १८ ॥
सव्येन पार्श्वेन सुखं शयानं कृत्वर्जुदेहं स्वभुजोपधानम ।
निकुञ्च्य सव्येतरदस्य सक्थि सव्यं प्रसार्यं प्रणयेच्छनैस्तम ॥१९॥
स्निग्धे गुदे नेत्रचतुर्थभागं स्निग्धं शनैर्मृद्वृजुपृष्ठवंशम् ।
अकम्पनावेपनलाघवादीन्पाण्योर्गुणांश्चापि हि दर्शयंस्तम् ॥ २० ॥
प्रपीडय्य चैकग्रहणेन दत्तं नेत्रं शनैरेव ततोऽपकर्षेत ।
तिर्यक्प्रणीते तु न याति धारा गुदे व्रणः स्याच्चलिते च नेत्रे ॥२१॥

CC-0. All India Ayurvedic Congress (A.I.A.C), Dhanwantri Bhawan New Delhi Collection

Digitization by Agam Nigam Digital Preservation Trust, Chandigarh. Funding by IKS-MoE

दत्तः शनैर्नाशयमेति बस्तिः कण्ठं प्रधावत्यतिपीडितश्च ।
शीतस्त्वतिस्तम्भकरो विदाहं मूर्च्छां च कुर्यादतिमात्रमुष्णः ॥२२॥
स्निग्धोऽतिजाड्यं पवनं तु रूक्षस्तन्वल्पमात्रालवणस्त्वयोगम् ।
करोति मात्राभ्यधिकोऽतियोगं क्षामस्तु सान्द्रः सुचिरेण चैति ॥२३॥
दाहातिसारौ लवणोऽतिकुर्यात्तस्मात्प्रयुक्तं सममेव दद्यात् ।
पूर्वं हि योज्यं मधुसैन्धवाभ्यां स्नेहं विनिर्मथ्य ततोऽनुकल्कम् ॥२४॥
विमथ्य संयोज्य पुनर्द्रवैस्तद्बस्तौ निदध्यान्मथितं खजेन ।
वामाश्रयोऽग्निर्ग्रहणी गुदं च तत्पार्श्वसंस्थस्य सुखोपलब्धिः ॥ २५ ॥
लीयन्त एवं बलयश्च तस्मात्सव्यं शयानोऽर्हति बस्तिदानम् ।
विड्वातवेगो यदि चार्धदत्ते निष्कृष्य मुक्ते प्रणयेदशेषम् ॥ २६ ॥
उत्तानदेहश्च कृतोपधानः स्याद्वीर्यमाप्नोति तथाऽस्य देहम् ।
एकोऽपकर्षत्यनिलं स्वमार्गात्पित्तं द्वितीयस्तु कफं तृतीयः ॥ २७ ॥
प्रत्यागते कोष्णजलावसिक्तः शाल्यन्नमद्यात्तनुना रसेन ।
जीर्णे तु सायं लघु चाल्पमात्रं भुक्तेऽनुवास्यः परिबृंहणार्थम् ॥२८॥
निरूहपादांशसमेन तैलेनाम्लानिलघ्नौषधसाधितेन ।
दत्त्वा स्फिचौ पाणितलेन हन्यात्स्नेहस्य शीघ्रागमरक्षणार्थम् ॥ २९ ॥
ईषत्पदाङ्गुष्ठयुगं च कर्षेदुत्तानदेहस्य तलौ प्रमृज्यात् ।
स्नेहेन पार्ष्ण्यङ्गुलिपिण्डिकाश्च ये चास्य गात्रावयवा रुगार्ताः ॥३०॥
तांश्चावमृज्यात्स सुखं ततश्च निद्रामुपासीत कृतोपधानः ।
भागाः कषायस्य तु पञ्च पित्ते स्नेहस्य षष्ठः प्रकृतौ स्थिते च ॥ ३१ ॥
वाते विवृद्धे तु चतुर्थभागो मात्रा निरूहेषु कफेऽष्टभागः ।
निरूहमात्रा प्रसृतार्धमाद्ये वर्षे ततोऽर्धप्रसृताभिवृद्धिः ॥ ३२ ॥
आद्वादशात्स्यात्प्रसृताभिवृद्धिरष्टादशाद्द्वादशतः परं स्युः ।
आसप्ततेरुक्तमिदं प्रमाणमतःपरं षोडशवद्विधेयम् ॥ ३३ ॥
निरूहमात्रा प्रसृतप्रमाणा बाले च वृद्धे च मृदुर्विशेषः ।
नात्युच्छ्रितं नाप्यतिनीचपादं सपादपीठं शयनं प्रशस्तम् ॥ ३४ ॥

CC-0. All India Ayurvedic Congress (A.I.A.C), Dhanwantri Bhawan New Delhi Collection

Digitization by Agam Nigam Digital Preservation Trust, Chandigarh. Funding by IKS-MoE

प्रधानमृद्वास्तरणोपपन्नं प्राक्शीर्षकं शुक्लपटोत्तरीयम् ।
भोज्यं पुनर्व्याधिमवेक्ष्य सम्यक् प्रकल्पयेद्यूषपयोरसाद्यैः ॥ ३५ ॥
सर्वेषु विद्याद्विधिमेतदाद्यं वक्ष्यामि बस्तीनत उत्तरीयान् ।
सम्यक् प्रणीताः खलु बस्तयो ये वातामयघ्नाश्च बलप्रदाश्च ॥ ३६ ॥
द्विपञ्चमूलस्य रसोऽम्लयुक्तः सच्छागमांसस्य सपूर्वपेष्यः ।
त्रिस्नेहयुक्तः प्रवरो निरूहोऽनिलव्याधिहरः प्रदिष्टः सवहः ॥ ३७ ॥
स्थिरादिवर्गस्य बलापटोलत्रायन्तिकैरण्डयवैर्युतस्य ।
प्रस्थो रसाच्छागरसार्धयुक्तः साध्यः पुनः प्रस्थरसश्च यावत् ॥३८॥
प्रियङ्गुकृष्णाघनकल्कयुक्तः सतैलसर्पिर्मधुसैन्धवश्च ।
स्याद्दीपनो मांसबलप्रदश्च चक्षुर्बलं चापि ददाति सद्यः ॥ ३९ ॥
एरण्डमूलं त्रिपलं पलानि ह्रस्वानि मूलानि च यानि पञ्च ।
रास्नाश्वगन्धातिबलागुडूचीपुनर्नवारग्वधदेवदारु ॥ ४० ॥
भागाः पलांशा मदनाष्टयुक्ता जलद्विकंसे कथितेऽष्टशेषे ।
पेष्याः शताह्वा हपुषा प्रियङ्गु सपिप्पलीकं मधुकं वचा च ॥ ४१ ॥
रसाञ्जनं वत्सकबीजमुस्तमक्षप्रमाणं लवणांशयुक्तम् ।
समाक्षिकस्तैलयुतः समूत्रो बस्तिर्नृणां दीपनलेखनीयः ॥ ४२ ॥
जङ्घोरुपादत्रिकपृष्ठशूलं कफावृतं मारुतनिग्रहं च ।
विण्मूत्रवातग्रहणं सशूलमाध्मानतामश्मरिशर्करे च ॥ ४३ ॥
आनाहमर्शोग्रहणीप्रदोषानेरण्डबस्तिः शमयेत्प्रयुक्तः ।
चतुष्पले तैलघृतस्य भृष्टश्छागाच्छतार्धाद्दधिदाडिमाम्लः ।
रसः सपेष्यो बलवर्णमांसरेतोऽग्निदश्चान्ध्यशिरोरुजाघ्नः ॥ ४४ ॥
जलद्विकंसेऽष्टपलं पलाशात्पक्त्वा रसोऽर्धाढकमात्रशेषः ।
कल्कैर्बलामागधिकापलाभ्यां युक्तः शताह्वाद्विपलेन चापि ॥ ४५ ॥
ससैन्धवः क्षौद्रयुतः सतैलो देयो निरूहो बलवर्णकारी ।
आनाहपार्श्वामययोनिदोषान् गुल्मानुदावर्तरुजं च हन्यात् ॥ ४६ ॥
यष्ट्याह्वमूलाष्टपलेन सिद्धं पयः शताह्वाफलपिप्पलीभिः ।

CC-0. All India Ayurvedic Congress (A.I.A.C), Dhanwantri Bhawan New Delhi Collection

Digitization by Agam Nigam Digital Preservation Trust, Chandigarh. Funding by IKS-MoE

युक्तं ससर्पिर्मधु वातरक्तवैस्वर्यवीसर्पहितो निरूहः ॥ ४७ ॥ स्नेह-८
यष्ट्याह्वलोध्राभयचन्दनैश्च शृतं पयोऽग्र्यं कमलोत्पलैश्च ।
सशर्करं क्षौद्रयुतं सुशीतं पित्तामयान् हन्ति सजीवनीयम् ॥४८॥
द्विकार्षिकाश्चन्दनपद्मकर्धियष्ट्याह्वरास्नावृषसारिवाश्च ।
सलोध्रमञ्जिष्ठमथाप्यनन्ताबलास्थिराद्यं तृणपञ्चमूलम् ॥ ४९ ॥
निःक्वाथ्य तोयेन रसेन तेन शृतं पयोऽर्धाढकमम्बुर्हानम् ।
जीवन्तिमेदर्धिशतावरीभिर्वीराद्विकाकोलिकशेरुकाभिः ॥ ५० ॥
सितोपलाजीवकपद्मरेणुप्रपौण्डरीकैः कमलोत्पलैश्च ।
लोध्रात्मगुप्तामधुकैर्विदारीमुञ्जातकैः केशरचन्दनैश्च ॥ ५१ ॥
पिष्टैर्घृतक्षौद्रयुतैर्निरूहं ससैन्धवं शीतलमेव दद्यात् ।
प्रत्यागते धन्वरसेन शालीन् क्षीरेण वाऽद्यात्परिषिक्तगात्रः ॥ ५२ ॥
दाहातिसारौ प्रदरास्रपित्तहृत्पाण्डुरोगान्विषमज्वरं च ।
सगुल्ममूत्रग्रहकामलादीन्सर्वामयान्पित्तकृतान्निहन्ति ॥ ५३ ॥
द्राक्षादिकाश्मर्यमधूकसेव्यैः सक्षारिवाचन्दनशीतपाक्यैः ।
पयः शृतं श्रावणिमुद्गपर्णीतुगात्मगुप्तामधुयष्टिकल्कैः ॥ ५४ ॥
गोधूमचूर्णैश्च तथाऽक्षमात्रैः सक्षौद्रसर्पिर्मधुयष्टितैलैः ।
पथ्याविदारीक्षुरसैर्गुडेन बस्तिं युतं पित्तहरं विदध्यात् ॥ ५५ ॥
हृन्नाभिपार्श्वोदरदेहदाहे दाहेऽन्तरस्थे च समूत्रकृच्छ्रे ।
क्षीणक्षते रेतसि चापि नष्टे पैत्तेऽतिसारे च नृणां प्रशस्तः ॥ ५६ ॥
कोशातकारग्वधदेवदारुमूर्वाश्वदंष्ट्राकुटजार्कपाठाः ।
पक्त्वा कुलत्थान्बृहतीं च तोये रसस्य तस्य प्रसृता दश स्युः ॥५७॥
तान् सर्षपैलामदनैः सकुष्ठैरक्षप्रमाणैः प्रसृतैश्च युक्तान् ।
फलाह्वतैलस्य समाक्षिकस्य क्षारस्य तैलस्य च सार्षपस्य ॥ ५८ ॥
दद्यान्निरूहं कफरोगिणे ज्ञो मन्दाग्नये चाप्यशनद्विषे च ।
पटोलपथ्यामरदारुभिर्वा सपिप्पलीकैः क्वथितैर्जलाख्यैः ॥ ५९ ॥
द्विपञ्चमूले त्रिफलां सबिल्वां पलानि गोमूत्रयुतः कषायः ।

CC-0. All India Ayurvedic Congress (A.I.A.C), Dhanwantri Bhawan New Delhi Collection

Digitization by Agam Nigam Digital Preservation Trust, Chandigarh. Funding by IKS-MoE

कलिङ्गपाठाफलमुस्तकल्कः ससैन्धवः क्षारयुतः सतैलः ॥ ६० ॥
निरूहमुख्यः कफजान्विकारान्सपाण्डुरोगालसकामदोषान् ।
हन्यात्तथा मारुतमूत्रसङ्गं बस्तेस्तथाटोपमथातिघोरम् ॥ ६१ ॥
रास्नामृतैरण्डविडङ्गदारुसप्तच्छदोशीरसुराह्वनिम्बैः ।
श्यामाकभूनिम्बपटोलपाठातिक्ताखुपर्णीदशमूलमुस्तैः ॥ ६२ ॥
त्रायन्तिकाशिग्रुफलत्रिकैश्च क्वाथः सपिण्डीतकतोयमूत्रः ।
यष्ट्याह्वकृष्णाफलिनीशताह्वारसाञ्जनश्वेतवचाविडङ्गैः ॥ ६३ ॥
कलिङ्गपाठाम्बुदसैन्धवैश्च कल्कैः ससर्पिर्मधुतैलमिश्रः ।
अयं निरूहः क्रिमिकुष्ठमेहब्रध्नोदराजीर्णकफातुरेभ्यः ॥ ६४ ॥
रूक्षौषधैरत्यपतर्पितेभ्य एतेषु रोगेष्वपि सत्सु दत्तः ।
निहत्य वातं ज्वलनं प्रदीप्य विजित्य रोगांश्च बलं करोति ॥ ६५ ॥
पुनर्नवैरण्डवृषाश्मभेदवृश्चीरभूतीकबलापलाशाः ।
द्विपञ्चमूलानि पलांशिकानि क्षुण्णानि धौतानि पलानि चाष्टौ ॥६६॥
बिल्वं यवान्कोलकुलत्थधान्यफलानि चैकप्रसृतोन्मितानि ।
पयोजलार्धाढकयोः श्रृतं तत्क्षीरावशेषं कृतवस्त्रपूतम् ॥ ६७ ॥
वचाशताह्वामरदारुकुष्ठयष्ट्याह्वसिद्धार्थकपिप्पलीनाम् ।
कल्कैर्यवान्या मदनैश्च युक्तं नात्युष्णशीतं गुडसैन्धवाक्तम् ॥ ६८ ॥
क्षौद्रस्य तैलस्य च सर्पिषश्च तथैव युक्तं प्रसृतत्रयेण ।
दद्यान्निरूहं विधिना विधिज्ञः स सर्वसंसर्गकृतामयघ्नः ॥ ६९ ॥
स्निग्धोष्ण एकः पवने निरूहो द्वौ स्वादुशीतौ पयसा च पित्ते ।
त्रयः समूत्राः कटुकोष्णतीक्ष्णाः कफे निरूहा न परं विधेयाः ॥७०॥
रसेन वाते प्रतिभोज स्यात्क्षीरेण पित्ते तु कफे च यूषैः ।
तथाऽनुवास्येषु च बिल्वतैलं स्याज्जीवनीयं फलसाधितं च ॥ ७१ ॥
तत्र श्लोकः । इतीदमुक्तं निखिलं यथावद्बस्तिप्रदानस्य विधानमग्र्यम् ।
योऽधीत्य विद्वानिह बस्तिकर्म करोति लोके लभते स सिद्धिम् ॥७२॥

इत्यग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते सिद्धिस्थाने

पंचकर्मीयसिद्धिर्नाम तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

CC-0. All India Ayurvedic Congress (A.I.A.C), Dhanwantri Bhawan New Delhi Collection

Digitization by Agam Nigam Digital Preservation Trust, Chandigarh. Funding by IKS-MoE

चतुर्थोऽध्यायः

अथातः स्नेहव्यापदिकीं सिद्धिं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥
इति ह स्माह भगवानात्रेयः ॥ २ ॥

स्नेहबस्तीन् प्रवक्ष्यामि वातपित्तकफापहान् ।
मिथ्याप्रणिहितानां च व्यापदः सचिकित्सिताः ॥ ३ ॥
दशमूलं बलां रास्नामश्वगन्धां पुनर्नवाम् ।
गुडूच्येरण्डभूतीकभार्गीवृषकरोहिषान् ॥ ४ ॥
शतावरीं सहचरं काकनासां पलांशिकान् ।
यवमाषातसीकोलकुलत्थान्प्रसृतोन्मितान् ॥ ५ ॥
चतुर्द्रोणेऽम्भसः पक्त्वा द्रोणशेषेण तेन च ।
तैलाढकं समक्षीरं जीवनीयैः पलोन्मितैः ॥ ६ ॥
अनुवासनमेतद्धि सर्ववातविकारनुत् ।
आनूपानां वसा तद्वज्जीवनीयोपसाधिता ॥ ७ ॥
शताह्वा यवबिल्वाम्लैः सिद्धं तैलं समीरणे ।
सैन्धवेनाग्निवर्णेन तप्तं चानिलमुद्धृतम ॥ ८ ॥
जीवन्तीं मदनं मेदां श्रावणीं मधुकं बलाम् ।
शताह्वर्षभकौ कृष्णां काकनासां शतावरीम् ॥ ९ ॥
स्वगुप्तां क्षीरकाकोलीं कर्कटाख्यां शटीं वचाम् ।
पिष्ट्वा तैलं घृतं क्षीरे साधयेत्तच्चतुर्गुणे ॥ १० ॥
बृंहणं वातपित्तघ्नं बलशुक्राग्निवर्धनम् ।
मूत्ररेतोरजोदोषान् हरेत्तदनुवासनात् ॥ ११ ॥
लाभतश्चन्दनाद्यैश्च पिष्टैः क्षीरचतुर्गुणम ।
तैलपादं घृतं सिद्धं पित्तघ्नमनुवासनम् ॥ १२ ॥
सैन्धवं मदनं कुष्ठं शताह्वां निचुलं बलाम् ।
ह्रीबेरं मधुकं भार्गीं देवदारु सकट्फलम् ॥ १३ ॥
नागरं पुष्करं मेदां चविकां चित्रकं शटीम् ।

CC-0. All India Ayurvedic Congress (A.I.A.C), Dhanwantri Bhawan New Delhi Collection

Digitization by Agam Nigam Digital Preservation Trust, Chandigarh. Funding by IKS-MoE

विडङ्गातिविषे श्यामां हरेणुं नीलिनीं स्थिराम् ॥ १४ ॥
बिल्वाजमोदे कृष्णां च दन्तीं रास्नां च पेशयेत् ।
साध्यमेरण्डजं तैलं तैलं वा कफरोगनुत् ॥ १५ ॥
ब्रध्नोदावर्तगुल्माशःप्लीहमेहाढ्यमारुतान् ।
आनाहमश्मरीं चैव हन्यात्तदनुवासनात् ॥ १६ ॥
मदनैर्वाऽम्लसंयुक्तैर्बिल्वाद्येन गणेन वा ।
तैलं कफहरैर्वापि कफघ्नं कल्पयेद्भिषक् ॥ १७ ॥
विडङ्गैरण्डरजनीपटोलत्रिफलामृताः ।
जातिप्रवालनिर्गुण्डीदशमूलाखुपर्णिकाः ॥ १८ ॥
निम्बपाठासहचरशम्पाककरवीरकम् ।
एषां क्वाथेन विपचेत्तैलमेभिश्च कल्कितैः ॥ १९ ॥
फलबिल्वत्रिवृत्कृष्णारास्नाभूनिम्बदारुभिः ।
सप्तपर्णवचोशीरदार्वीकुष्ठकलिङ्गकैः ॥ २० ॥
लतायष्टिशताह्वाग्निशटीचोरकपौष्करैः ।
तत्कुष्ठानि क्रिमीन् मेहानर्शांसि ग्रहणीगदम् ॥ २१ ॥
क्लीबत्वं विषमाग्नित्वं मलं दोषत्रयं तथा ।
प्रयुक्तं प्रणुदत्याशु पानाभ्यङ्गानुवासनैः ॥ २२ ॥
व्याधिव्यायामकर्माध्वक्षीणाबलनिरोजसाम् ।
क्षीणशुक्रस्य चातीव स्नेहबस्तिर्बलप्रदः ॥ २३ ॥
पादजङ्घोरुपृष्ठांसकटीनां स्थिरतां पराम् ।
जनयेदप्रजानां च प्रजां स्त्रीणां तथा नृणाम् ॥ २४ ॥
वातपित्तकफात्यन्नपुरीषैरावृतस्य च ।
अभुक्ते च प्रणीतस्य स्नेहबस्तेः षडापदः ॥ २५ ॥
शीतोऽल्पो वाऽधिके वाते पित्तेऽत्युष्णः कफे मृदुः ।
अतिभुक्ते गुरुर्वर्चःसंचयेऽल्पबलस्तथा ॥ २६ ॥
दत्तस्तैरावृतः स्नेहो न यात्यभिभवादधः ।

CC-0. All India Ayurvedic Congress (A.I.A.C), Dhanwantri Bhawan New Delhi Collection

Digitization by Agam Nigam Digital Preservation Trust, Chandigarh. Funding by IKS-MoE

अभुक्तेनावृतत्वाच्च यात्यूर्ध्वं तस्य लक्षणम् ॥ २७ ॥
स्तम्भोरुसदनाध्मानज्वरशूलाङ्गमर्दनैः ।
पार्श्वरुग्वेष्टनैर्विद्यात्स्नेहं वातावृतं भिषक् ॥ २८ ॥
स्निग्धाम्ललवणोष्णैस्तं रास्नापीतद्रुतिल्वकैः ।
सौवीरकसुराकोलकुलत्थयवसाधितैः ॥ २९ ॥
निरूहैर्निर्हरेत्सम्यक् समूत्रैः पाञ्चमूलिकैः ।
ताभ्यामेव च तैलाभ्यां सायं भुक्तेऽनुवासयेत् ॥ ३० ॥
दाहरागतृषामोहतमकज्वरदूषणैः ।
विद्यात्पित्तावृतं स्वादुतिक्तैस्तं बस्तिभिर्हरेत् ॥ ३१ ॥
तन्द्राशीतज्वरालस्यप्रसेकारुचिगौरवैः ।
संमूर्च्छाग्लानिभिर्विद्याच्छ्लेष्मणा स्नेहमावृतम् ॥ ३२ ॥
कषायकटुतीक्ष्णोष्णैः सुरासूत्रोपसाधितैः ।
फलतैलयुतैः साम्लैर्बस्तिभिस्तं विनिर्हरेत् ॥ ३३ ॥
छर्दिमूर्च्छारुचिग्लानिज्वरशूलाङ्गमर्दनैः ।
आमलिङ्गैः सदाहैस्तं विद्यादत्यशनावृतम् ॥ ३४ ॥
कटूनां लवणानां च क्वाथैश्चूर्णैश्च पाचनम् ।
विरेको मृदुरत्रामविहिता च क्रिया हिता ॥ ३५ ॥
विण्मूत्रानिलसङ्गार्तिगुरुत्वाध्मानहृद्ग्रहैः ।
स्नेहं विडावृतं ज्ञात्वा स्नेहस्वेदैः सवर्तिभिः ॥ ३६ ॥
श्यामाबिल्वादिसिद्धैश्च निरूहैः सानुवासनैः ।
निर्हरेद्विधिना सम्यगुदावर्तहरेण च ॥ ३७ ॥
अभुक्ते शून्यपायौ वा वेगात्स्नेहोऽतिपीडितः ।
धावत्यूर्ध्वं ततः कण्ठादूर्ध्वेभ्यः खेभ्य एत्यपि ॥ ३८ ॥
मूत्रश्यामात्रिवृत्सिद्धो यवकोलकुलत्थवान् ।
तत्सिद्धतैल इष्टोऽत्र निरूहः सानुवासनः ॥ ३९ ॥
कण्ठादागच्छतः स्तम्भकण्ठग्रहविरेचनैः ।

CC-0. All India Ayurvedic Congress (A.I.A.C), Dhanwantri Bhawan New Delhi Collection

Digitization by Agam Nigam Digital Preservation Trust, Chandigarh. Funding by IKS-MoE

छर्दिघ्नीभिः क्रियाभिश्च तस्य कार्यं निवर्तनम् ॥ ४० ॥
यस्य नोपद्रवं कुर्यात्स्नेहबस्तिरनिःसृतः ।
सर्वोऽल्पो वाऽऽवृतो रौक्ष्यादुपेक्ष्यः स विजानता ॥ ४१ ॥
भुक्तस्नेहं द्रवोष्णं च लघुपथ्योपसेवनम् ।
भुक्तवान्मात्रया भोज्यमनुवास्यस्त्र्यहात् त्र्यहात् ॥ ४२ ॥
धान्यनागरसिद्धं हि तोयं दद्याद्विचक्षणः ।
व्युषिताय निशाः कल्यमुष्णं वा केवलं जलम् ॥ ४३ ॥
स्नेहाजीर्णं जरयति श्लेष्माणं तद्भिनत्ति च ।
मारुतस्यानुलोम्यं च कुर्यादुष्णोदकं नृणाम् ॥ ४४ ॥
वमने वा विरेके च निरूहे सानुवासने ।
तस्मादुष्णोदकं सेव्यं वातश्लेष्मप्रशान्तये ॥ ४५ ॥
रूक्षनित्यस्तु दीप्ताग्निर्भृशं व्यायामपीडितः ।
वङ्क्षणश्रोण्युदावर्तवातार्ताश्च दिने दिने ॥ ४६ ॥
एषां चाशु जरां स्नेहो यात्यम्बु सिकतास्विव ।
अतोऽन्येषां त्र्यहात्प्रायः स्नेहं पचति पावकः ॥ ४७ ॥
नत्वामं प्रणयेत्स्नेहं स ह्यभिष्यन्दयेद्गुदम् ।
सावशेषं च कुर्वीत वायुः शेषे हि तिष्ठति ॥ ४८ ॥
न चैव गुदकण्ठाभ्यां दद्यात्स्नेहमनन्तरम् ।
सङ्गतः स ह्युभयतो वातमग्निं च दूषयेत् ॥ ४९ ॥
स्नेहबस्तिं निरूहं वा नैकमेवातिशीलयेत् ।
उत्क्लेशाग्निवधौ स्नेहान्निरूहात्पवनाद्भयम् ॥ ५० ॥
तस्मान्निरूढः स्नेह्यः स्यान्निरूह्यश्चानुवासितः ।
स्नेहशोधनयुक्त्यैवं बस्तिकर्म त्रिदोषनुत् ॥ ५१ ॥
कर्मव्यायामभाराध्वपानस्त्रीकर्षितेषु च ।
दुर्बले वातभग्ने च मात्राबस्तिः सदा मतः ॥ ५२ ॥
ह्रस्वायाः स्नेहमात्राया मात्राबस्तिः समो भवेत् ।

CC-0. All India Ayurvedic Congress (A.I.A.C), Dhanwantri Bhawan New Delhi Collection

Digitization by Agam Nigam Digital Preservation Trust, Chandigarh. Funding by IKS-MoE

यथेष्टाहारचेष्टस्य सर्वकालं निरत्ययः ॥ ५३ ॥
बल्यं सुखोपचर्यं च सुखं सृष्टपुरीषकृत्।
स्नेहमात्राविधानं हि बृंहणं वातरोगनुत् ॥ ५४ ॥
तत्र श्लोकौ। वातादीनां शमायोक्ताः प्रवराः स्नेहबस्तयः।
तेषां चाज्ञप्रयुक्तानां व्यापदः सचिकित्सिताः ॥ ५५ ॥
प्राग्भोज्यं स्नेहबस्तेर्यद् ध्रुवं येऽर्हाश्चयहाश्च ये।
स्नेहबस्तिविधिश्चोक्तो मात्राबस्तिविधिस्तथा ॥ ५६ ॥

इत्यग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते सिद्धिस्थाने
स्नेहव्यापदिकीसिद्धिर्नाम चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

पञ्चमोऽध्यायः।

अथातो नेत्रबस्तिव्यापदिकीं सिद्धिं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥
इति ह स्माह भगवानात्रेयः ॥ २ ॥
अथ नेत्राणि बस्तींश्च शृणु वर्ज्यानि कर्मसु।
नेत्रस्याज्ञप्रणीतस्य व्यापदः सचिकित्सिताः ॥ ३ ॥
ह्रस्वं दीर्घं तनु स्थूलं जीर्णं शिथिलबन्धनम्।
पार्श्वच्छिद्रं तथा वक्रमष्टौ नेत्राणि वर्जयेत् ॥ ४ ॥
अप्राप्त्यतिगतिक्षोभकर्षणक्षणनस्रवाः।
गुदपीडा गतिर्जिह्मा तेषां दोषा यथाक्रमम् ॥ ५ ॥
मांसलच्छिद्रविषमस्थूलजालकवातलाः।
छिन्नः क्लिन्नश्च तानष्टौ बस्तीन कर्मसु वर्जयेत् ॥ ६ ॥
गतिवैषम्यविस्रत्वस्रावदौर्ग्राह्यनिस्रवाः।
फेनिलच्युतधार्यत्वं बस्तेः स्याद् बस्तिदोषतः ॥ ७ ॥
सवातातिद्रुतोत्क्षिप्ततिर्यगुत्क्षिप्तकम्पिताः।
अतिबाह्यगमन्दातिवेगदोषाः प्रणेतृतः ॥ ८ ॥

CC-0. All India Ayurvedic Congress (A.I.A.C), Dhanwantri Bhawan New Delhi Collection

Digitization by Agam Nigam Digital Preservation Trust, Chandigarh. Funding by IKS-MoE

अनुच्छ्वास्यानुबन्धे वा दत्ते निःशेष एव वा ।
प्रविश्य कुपितो वायुः शूलतोदकरो भवेत् ॥ ९ ॥
तत्राभ्यङ्गो गुदे स्वेदो वातघ्नान्यशनानि च ।
द्रुतं प्रणीते निष्कृष्टे सहसोत्क्षिप्त एव वा ॥ १० ॥
स्यात्कटीगुदजङ्घार्तिर्बस्तिस्तम्भोरुवेदनाः ।
भोजनं तत्र वातघ्नं स्नेहाः स्वेदाः सबस्तयः ॥ ११ ॥
तिर्यग्वल्यावृतद्वारे बन्धेनापि न गच्छति ।
नेत्रं तदूर्ध्वं निष्कृष्य संशोध्य च पुनर्नयेत् ॥ १२ ॥
पीड्यमानेऽन्तरा मुक्ते गुदे प्रतिहतोऽनिलः ।
उरःशिरोर्तिमूर्वोश्च सदनं जनयेद्बली ॥ १३ ॥
बस्तिः स्यात्तत्र बिल्वादिफलश्यामादिमूत्रवान् ।
स्याद्दाहो दवथुः शोफः कम्पनाभिहते गुदे ॥ १४ ॥
कषायमधुराः शीताः सेकास्तत्र सबस्तयः ।
अतिमात्रप्रणीतेन नेत्रेण क्षणनाद् बलेः ॥ १५ ॥
स्याच्छर्दिदाहनिस्तोदगुरुवर्चःप्रवर्तनम् ।
तत्र सर्पिः पिचुः क्षीरं पिच्छाबस्तिश्च शस्यते ॥ १६ ॥
न वा वहति मन्दस्तु बाह्यस्त्वाशु निवर्तते ।
स्नेहस्तत्र पुनः सम्यक् प्रणेयः सिद्धिमिच्छता ॥ १७ ॥
अतिप्रपीडितः कोष्ठे तिष्ठत्यायाति वा गलम् ।
तत्र बस्तिर्विरेकश्च गलपीडादिकर्म च ॥ १८ ॥
तत्र श्लोकः । नेत्रबस्तिप्रणेतॄणां दोषानेतान्सभेषजान् ।
वेत्ति तत्त्वेन मतिमान्बस्तिकर्माणि कारयेत् ॥ १९ ॥

इत्यग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते सिद्धिस्थाने नेत्रबस्तिव्यापदिकी-
सिद्धिर्नाम पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

CC-0. All India Ayurvedic Congress (A.I.A.C), Dhanwantri Bhawan New Delhi Collection

Digitization by Agam Nigam Digital Preservation Trust, Chandigarh. Funding by IKS-MoE

षष्ठोऽध्यायः ।

अथातो वमनविरेचनव्यापत्सिद्धिं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥

इति ह स्माह भगवानात्रेयः ॥ २ ॥

अथ शोधनयोः सम्यग्विधिमूर्ध्वानुलोमयोः ।
असम्यक्कृतयोश्चैव दोषान्वक्ष्यामि सौषधान् ॥ ३ ॥
अत्युष्णवर्षशीता हि ग्रीष्मवर्षाहिमागमाः ।
तदन्तरे प्रावृडाद्यास्तेषां साधारणास्त्रयः ॥ ४ ॥
प्रावृट् शुचिनभौ ज्ञेयौ शरदूर्जसहौ पुनः ।
तपस्यश्च मधुश्चैव वसन्तः शोधनं प्रति ॥ ५ ॥
एतानृतून्विचिन्त्यैव दद्यात्संशोधनं नृणाम् ।
स्वस्थवृत्तिमभिप्रेत्य व्याधौ व्याधिवशेन तु ॥ ६ ॥
कर्मणां वमनादीनामन्तरेष्वन्तरेषु च ।
स्नेहस्वेदौ प्रयुञ्जीत, स्नेहाद्यन्ते प्रयोजयेत् ॥ ७ ॥
विसर्पपिडकाशोफकामलापाण्डुरोगिणः ।
अभिघातविषार्तांश्च नातिस्निग्धान्विरेचयेत् ॥ ८ ॥
नातिस्निग्धशरीराय दद्यात्स्नेहविरेचनम् ।
स्नेहोत्क्लिष्टशरीराय रूक्षं दद्याद्विरेचनम् ॥ ९ ॥
स्नेहस्वेदोपपन्नेन जीर्णे मात्रावदौषधम् ।
एकाग्रमनसा पीतं सम्यग्योगाय कल्पते ॥ १० ॥
स्निग्धात्पात्राद्यथा तोयमयत्नेन प्रणुद्यते ।
कफादयः प्रणुद्यन्ते स्निग्धाद्देहात्तथौषधैः ॥ ११ ॥
आर्द्रं काष्ठं यथा वह्निर्विष्यन्दयति सर्वतः ।
तथा स्निग्धस्य वै दोषान् स्वेदो विष्यन्दयेत्स्थिरान् ॥ १२ ॥
क्षारोत्क्लिष्टो यथा वस्त्रे मलः संशोध्यतेऽम्भसा ।
स्नेहस्वेदैस्तथोत्क्लेश्य शोध्यते शोधनैर्मलः ॥ १३ ॥
अजीर्णे वर्धते ग्लानिर्विबन्धश्चापि जायते ।

CC-0. All India Ayurvedic Congress (A.I.A.C), Dhanwantri Bhawan New Delhi Collection

Digitization by Agam Nigam Digital Preservation Trust, Chandigarh. Funding by IKS-MoE

पीतं संशोधनं चैव विपरीतं प्रवर्तते ॥ १४ ॥
अल्पमात्रं महावेगं बहुदोषहरं सुखम् ।
लघुपाकं सुखास्वादं प्रीणनं व्याधिनाशनम् ॥ १५ ॥
अविकाराविपन्नं च नातिग्लानिकरं च यत् ।
गन्धवर्णरसोपेतं विद्यान्मात्रावदौषधम् ॥ १६ ॥
विधूय मानसान्दोषान्कामक्रोधभयादिकान् ।
एकाग्रमनसा पीतं सम्यग्योगाय कल्पते ॥ १७ ॥
नरः श्वो वमनं पाता भुञ्जीत कफवर्धनम् ।
सुजरं द्रवभूयिष्ठं लघुशीतं विरेचनम् ॥ १८ ॥
उत्क्लिष्टाल्पकफत्वेन क्षिप्रं दोषाः स्रवन्ति हि ।
पीतौषधस्य तु भिषक् शुद्धिलिंगानि लक्षयेत् ॥ १९ ॥
ऊर्ध्वं कफानुगे पित्ते विट्पित्तानुगतं त्वधः ।
हृतदोषं वदेत्कार्श्यदौर्बल्यं चेत्सलाघवम् ॥ २० ॥
वामयेत्तु ततः शेषमौषधं न त्वलाघवे ।
स्तैमित्येऽनिलसङ्गे च निरुद्गारेऽपि वामयेत् ॥ २१ ॥
अलाघवादणुत्वाच्च कफस्यापत् परं भवेत् ।
वमिते वर्धते वह्निः शमं दोषा व्रजन्ति हि ॥ २२ ॥
वमितं लङ्घयेत्सम्यग्जीर्णलिङ्गानि लक्षयेत् ।
तानि दृष्ट्वा तु पेयादिक्रमं कुर्यान्न लङ्घनम् ॥ २३ ॥
संशोधनाभ्यां शुद्धस्य हृतदोषस्य देहिनः ।
यात्यग्निर्मन्दतां तस्मात्क्रमं पेयादिमाचरेत् ॥ २४ ॥
कफपित्ते विशुद्धेऽल्पं मद्यपे वातपैत्तिके ।
तर्पणादिक्रमं कुर्यात्पेयाऽभिष्यन्दयेद्धि तान् ॥ २५ ॥
अनुलोमोऽनिलः स्वास्थ्यं क्षुत्तृष्णोर्जो मनस्विता ।
लघुत्वमिन्द्रियोद्गारशुद्धिजीर्णौषधाकृतिः ॥ २६ ॥
क्लमो दाहोऽङ्गमर्दश्च भ्रमो मूर्च्छा शिरोरुजा ।

CC-0. All India Ayurvedic Congress (A.I.A.C), Dhanwantri Bhawan New Delhi Collection

Digitization by Agam Nigam Digital Preservation Trust, Chandigarh. Funding by IKS-MoE

अरतिर्बलहानिश्च सावशेषौषधाकृतिः ॥ २७ ॥
अकालेऽल्पातिमात्रं च पुराणं न च भावितम् ।
असम्यक् संस्कृतं चैव व्यापद्येतौषधं ध्रुवम् ॥ २८ ॥
आध्मानं परिकर्तिश्च स्रावो हृद्गात्रयोर्ग्रहः ।
जीवादानं सविभ्रंशः स्तम्भः सोपद्रवः क्लमः ॥ २९ ॥
अयोगादतियोगाच्च दशैता व्यापदो मताः ।
प्रेष्यभैषज्यवैद्यानां वैगुण्यादातुरस्य च ॥ ३० ॥
शुद्धोत्क्लिष्टेन दुर्गन्धमहृद्यमतिबाध्यते ।
योगः सम्यक्प्रवृत्तिः स्यादतियोगोऽतिवर्तनम् ॥ ३१ ॥
अयोगः प्रातिलोम्येन न चाल्पं वा प्रवर्तनम् ।
उत्क्लिष्टश्लेष्म दुर्गन्धमहृद्यं नाति वा बहु ॥ ३२ ॥
विरेचनमजीर्णं च पीतमूर्ध्वं प्रवर्तते ।
क्षुधार्तमृदुकोष्ठाभ्यां स्वल्पोत्क्लिष्टकफेन वा ॥ ३३ ॥
तीक्ष्णं पीतं स्थितं क्षुब्धं वमनं स्याद्विरेचनम ॥ ३४ ॥
प्रातिलोम्येन दोषाणां हरणात्ते ह्यकृत्स्नशः ।
अयोगसंज्ञे कृच्छ्रेण यदा गच्छति चाल्पशः ॥ ३५ ॥
पीतौषधो न शुद्धश्चेज्जीर्णे तस्मिन्पुनः पिबेत् ।
औषधं न त्वजीर्णेऽन्यद्भयं स्यादतियोगतः ॥ ३६ ॥
कोष्ठस्य गुरुतां ज्ञात्वा लघुत्वं बलमेव च ।
अयोगे मृदु वा दद्यादौषध तीक्ष्णमेव वा ॥ ३७ ॥
वमनं न तु दुश्छर्द्यां मृदुकोष्ठे विरेचनम् ।
पाययेतौषधं भूयो हन्यात्पीतं पुनर्हि तौ ॥ ३८ ॥
अस्निग्धास्विन्नदेहस्य रूक्षस्यानवमौषधम् ।
दोषानुत्क्लिश्य निर्हर्तुमशक्तं जनयेद् गदान् ॥ ३९ ॥
विभ्रंशं श्वयथुं हिक्कां तमसो दर्शनं तृषम् ।
पिण्डिकोद्वेष्टनं कण्डूमूर्वोः सादं विवर्णताम् ॥ ४० ॥

CC-0. All India Ayurvedic Congress (A.I.A.C), Dhanwantri Bhawan New Delhi Collection

Digitization by Agam Nigam Digital Preservation Trust, Chandigarh. Funding by IKS-MoE

स्निग्धस्विन्नस्य चात्यल्पं दीप्ताग्नेर्जीर्णमौषधम् ।
शीतैर्वा स्तब्धमामैर्वा दोषानुत्क्लिश्य नाहरेत् ॥ ४१ ॥
तानेव जनयेद्रोगान्न योगः सर्व एव सः ।
विज्ञाय मतिमांस्तत्र यथोक्तां कारयेत्क्रियाम् ॥ ४२ ॥
तं तैललवणाभ्यक्तं स्विन्नं प्रस्तरसङ्करैः ।
पाययेत पुनर्जीर्णे समूत्रैर्वा निरूहयेत् ॥ ४३ ॥
निरूढं च रसैर्धन्वैर्भोजयित्वाऽनुवासयेत् ।
फलमागधिकादारुसिद्धतैलेन मात्रया ॥ ४४ ॥
स्निग्धं वातहरैः स्नेहैः पुनस्तीक्ष्णेन शोधयेत् ।
नचातितीक्ष्णेन ततो ह्यतियोगस्तु जायते ॥ ४५ ॥
अतितीक्ष्णं क्षुधार्तस्य मृदुकोष्ठस्य भेषजम् ।
हृत्वाऽऽशु विट्पित्तकफान् धातून्विस्रावयेद् द्रवान् ॥ ४६ ॥
बलस्वरक्षयं दाहं कण्ठशोषं क्लमं तृषाम् ।
कुर्याच्च मधुरैस्तत्र शेषमौषधमुल्लिखेत् ॥ ४७ ॥
वमने तु विरेकः स्याद्विरेके वमनं मृदु ।
परिषेकावगाहाद्यैः सुशीतैः स्तम्भयच्च तम् ॥ ४८ ॥
कषायमधुरैः शीतैरन्नपानौषधैस्तथा ।
रक्तपित्तातिसारघ्नैर्दाहज्वरहरैरपि ॥ ४९ ॥
अञ्जनं चन्दनोशीरमजासृक्शर्करोदकम् ।
लाजचूर्णैः पिबेन्मन्थमतियोगहरं परम् ॥ ५० ॥
शुङ्गाभिर्वा वटादीनां सिद्धां पेयां समाक्षिकाम् ।
वर्चःसांग्राहिकैः सिद्धं क्षीरं भोज्यं च दापयेत् ॥ ५१ ॥
जाङ्गलैर्वा रसैर्भोज्यं पिच्छाबस्तिं च दापयेत् ।
मधुरैरनुवास्यश्च सिद्धेन क्षीरसर्पिषा ॥ ५२ ॥
वमनस्यातियोगे तु शीताम्बुपरिषेचितः ।
पिबेत्फलरसैर्मन्थं सघृतक्षौद्रशर्करम् ॥ ५३ ॥

CC-0. All India Ayurvedic Congress (A.I.A.C), Dhanwantri Bhawan New Delhi Collection

Digitization by Agam Nigam Digital Preservation Trust, Chandigarh. Funding by IKS-MoE

सोद्गाराणां भृशं वम्यां मूर्च्छायां धान्यमुस्तयोः ।
समधूकाञ्जनं चूर्णं लेहयेन्मधुसंयुतम् ॥ ५४ ॥
वमतोऽन्तः प्रविष्टायां जिह्वायां कवलग्रहाः ।
स्निग्धाम्ललवणैर्हृद्यैर्यूषक्षीररसैर्हिताः ॥ ५५ ॥
फलान्यम्लानि खादेयुस्तस्य चान्येऽग्रतो नराः ।
निःसृतां तु तिलद्राक्षाकल्कलिप्तां प्रवेशयेत् ॥ ५६ ॥
वाग्ग्रहानिलरोगेषु घृतमांसोपसाधिताम् ।
यवागूं तनुकां दद्यात्स्नेहस्वेदौ च बुद्धिमान् ॥ ५७ ॥
वमितश्च विरिक्तश्च मन्दाग्निश्च विलङ्घितः ।
अग्निप्राणविवृद्ध्यर्थं क्रमं पेयादिकं भजेत् ॥ ५८ ॥
बहुदोषस्य रूक्षस्य हीनाग्नेरल्पमौषधम् ।
सोदावर्तस्य चोत्क्लिश्य दोषान्मार्गान्निरुध्य च ॥ ५९ ॥
भृशमाध्मापयेन्नाभिं पृष्ठपार्श्वशिरोरुजाम् ।
श्वासविण्मूत्रवातानां सङ्गं कुर्याच्च दारुणम् ॥ ६० ॥
अभ्यङ्गस्वेदवर्त्यादि सनिरूहानुवासनम् ।
उदावर्तहरं सर्वं कर्माध्मातस्य शस्यते ॥ ६१ ॥
स्निग्धेन गुरुकोष्ठेन सामे बलवदौषधम् ।
क्षामेण मृदुकोष्ठेन श्रान्तेनाल्पबलेन वा ॥ ६२ ॥
पीतं गत्वा गुदं साममाशु दोषं निरस्य च ।
तीव्रशूलां सपिच्छास्रां करोति परिकर्तिकाम् ॥ ६३ ॥
लंघनं पाचनं सामे रूक्षोष्णं लघुभोजनम् ।
बृंहणीयो विधिः सर्वः क्षामस्य मधुरस्तथा ॥ ६४ ॥
आमाजीर्णे तु बन्धश्चेत्क्षाराम्लं लघु शस्यते ।
पुष्पकासीसमिश्रं वा क्षारेण लवणेन च ॥ ६५ ॥
सदाडिमरसं सर्पिः पिबेद्वातेऽधिके सति ।
दध्यम्लं भोजने पाने संयुक्तं दाडिमत्वचा ॥ ६६ ॥

CC-0. All India Ayurvedic Congress (A.I.A.C), Dhanwantri Bhawan New Delhi Collection

Digitization by Agam Nigam Digital Preservation Trust, Chandigarh. Funding by IKS-MoE

देवदारुतिलानां वा कल्कमुष्णाम्बुना पिबेत्।
अश्वत्थोदुम्बरप्लक्षकदम्बैर्वा शृतं पयः ॥ ६७ ॥
कषायमधुरं बस्तिं पिच्छाबस्तिमथापि वा।
यष्टीमधुकसिद्धं वा स्नेहबस्तिं प्रदापयेत् ॥ ६८ ॥
अल्पं तु बहुदोषस्य दोषमुत्क्लिश्य भेषजम्।
अल्पाल्पं स्रावयेत्कण्डूं शोफकुष्ठानि गौरवम् ॥ ६९ ॥
कुर्याच्चाग्निवधोत्क्लेशस्तैमित्यारुचिपाण्डुताम्।
परिस्रावगतं दोषं शमयेद्वामयेदपि ॥ ७० ॥
स्नेहितं वा पुनस्तीक्ष्णं पाययेच्च विरेचनम्।
शुद्धे चूर्णासवारिष्टान् संस्कृतांश्च प्रदापयेत् ॥ ७१ ॥
पीतौषधस्य वेगानां निग्रहान्मारुतादयः।
कुपिता हृदयं गत्वा घोरं कुर्वन्ति हृद्ग्रहम् ॥ ७२ ॥
सहिक्काश्वासपार्श्वार्तिदैन्यलालाक्षिविभ्रमैः।
जिह्वां खादति निःसंज्ञो दन्तान्किटिकिटापयन् ॥ ७३ ॥
न गच्छेद्विभ्रमं तत्र वामयेदाशु तं भिषक्।
मधुरैः पित्तमूर्च्छार्तं कटुभिः कफमूर्च्छितम् ॥ ७४ ॥
पाचनीयैस्ततश्चास्य दोषशेषं विपाचयेत्।
कायाग्निं च बलं चास्य क्रमेणाभिविवर्धयेत् ॥ ७५ ॥
पवनेनातिवमतो हृदयं यस्य पीड्यते।
तस्मै स्निग्धाम्ललवणं दद्यात्पित्तकफेऽन्यथा ॥ ७६ ॥
पीतौषधस्य वेगानां निग्रहेण कफेन वा।
रुद्धोऽति चाविशुद्धस्य गृह्णात्यङ्गानि मारुतः ॥ ७७ ॥
स्तम्भवेपथुनिस्तोदसादोद्वेष्टार्तिमूर्च्छितैः।
तत्र वातहरं सर्वं स्नेहस्वेदादि कारयेत् ॥ ७८ ॥
अतितीक्ष्णं मृदौ कोष्ठे लघुदोषस्य भेषजम्।
दोषान् हृत्वा विनिर्मथ्य जीवं हरति शोणितम् ॥ ७९ ॥

CC-0. All India Ayurvedic Congress (A.I.A.C), Dhanwantri Bhawan New Delhi Collection

Digitization by Agam Nigam Digital Preservation Trust, Chandigarh. Funding by IKS-MoE

तेनान्नं मिश्रितं दद्याद्वायसाय शुनेऽपि वा ।
भुंक्ते तच्चेद्वदेज्जीवं न भुंक्ते पित्तमादिशेत् ॥ ८० ॥
शुक्लं वा भावितं वस्त्रमाधानं कोष्णवारिणा ।
प्रक्षालितं विवर्णं चेत्पित्तं शुद्धं तु शोणितम् ॥ ८१ ॥
तृषामूर्च्छामदार्तस्य कुर्यादामरणात्क्रियाम् ।
तस्य पित्तहरीं सर्वामतियोगे च या हिता ॥ ८२ ॥
मृगगोमहिषाजानां सद्यस्कं जीवतामसृक् ।
पिबेज्जीवाभिसन्धानं जीवं तद्ध्याशु गच्छति ॥ ८३ ॥
तदेव दर्भमृदितं रक्तं बस्तिं प्रदापयेत् ।
श्यामाकाश्मर्यबदरीदूर्वावीरैः श्रृतं पयः ॥ ८४ ॥
घृतमण्डाञ्जनयुतं बस्तिं शीतं प्रदापयेत् ।
पिच्छाबस्तिं सुशीतं वा घृतमण्डानुवासनम् ॥ ८५ ॥
गुदभ्रंशं कषायैश्च स्तम्भयित्वा प्रवेशयेत् ।
सामगन्धर्वशब्दांश्च संज्ञानाशेऽस्य कारयेत् ॥ ८६ ॥
यदा विरेचनं पीतं विडन्तरवतिष्ठते ।
वमनं भेषजान्तं वा दोषानुत्क्लेश्य नावहेत् ॥ ८७ ॥
तदा कुर्वन्ति कण्ड्वादीन्दोषाः प्रकुपिता गदान् ।
सविभ्रंशानतस्तत्र स्याद्यथाव्याधि भेषजम् ॥ ८८ ॥
पीतं स्निग्धेन सस्नेहं तद्दोषैर्मार्दवाद्धृतम् ।
न वाहयति दोषांस्तु स्वस्थानात्स्तम्भयेच्च्युतान् ॥ ८९ ॥
वातसङ्गगुदस्तम्भशूलैः क्षरति चाल्पशः ।
तीक्ष्णं बस्तिं विरेकं वा दद्याल्लङ्घनपाचनम् ॥ ९० ॥
रूक्षं विरेचनं पीतं रूक्षेणाल्पबलेन वा ।
मारुतं कोपयित्वाऽऽशु कुर्याद्धोरानुपद्रवान् ॥ ९१ ॥
स्तम्भशूलानि घोराणि सर्वगात्रेषु मारुतः ।
स्नेहस्वेदादिकस्तत्र कार्यो वातहरो विधिः ॥ ९२ ॥

CC-0. All India Ayurvedic Congress (A.I.A.C), Dhanwantri Bhawan New Delhi Collection

Digitization by Agam Nigam Digital Preservation Trust, Chandigarh. Funding by IKS-MoE

स्निग्धस्य गुरुकोष्ठस्य मृदूत्क्लेश्यौषधं कफम् ।
पित्तं वातं च संरुध्य सतन्द्रागौरवं क्लमम् ॥ ९३ ॥
दौर्बल्यं साङ्गमर्दं च कुर्यादाशु तदुल्लिखेत् ।
लङ्घनं पाचनं चात्र स्निग्धे तीक्ष्णं च शोधनम् ॥ ९४ ॥
तत्र श्लोकौ । इत्येता व्यापदः प्रोक्ताः सरूपाः सचिकित्सिताः ।
वमनस्य विरेकस्य कृतस्याकुशलैर्नृणाम् ॥ ९५ ॥
एतान्विज्ञाय मतिमानवस्थाश्चैव तत्त्वतः ।
दद्यात्संशोधनं सम्यगारोग्यार्थं नृणां सदा ॥ ९६ ॥

इत्यग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते सिद्धिस्थाने
वमनविरेचनव्यापत्सिद्धिर्नाम षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

सप्तमोऽध्यायः

अथातो बस्तिव्यापदिकीं सिद्धिं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥
इति ह स्माह भगवानात्रेयः ॥ २ ॥
धीधैर्यौदार्यगाम्भीर्यक्षमादमतपोनिधिम् ।
पुनर्वसुं शिष्यगणः पप्रच्छ विनयान्वितः ॥ ३ ॥
काः कति व्यापदो बस्तेः किं समुत्थानलक्षणाः ।
काश्चिकित्सा इति प्रश्नाञ्छ्रुत्वा तानब्रवीद् गुरुः ॥ ४ ॥
नातियोगौ क्लमाध्माने हिक्का हृत्प्राप्तिरूर्ध्वता ।
प्रवाहिका शिरोङ्गार्तिः परिकर्तः परिस्रवः ॥ ५ ॥
द्वादश व्यापदो बस्तेरसम्यग्योगसंभवाः ।
आसामेकैकशो रूपं चिकित्सां च निबोधत ॥ ६ ॥
गुरुकोष्ठेऽनिलप्राये रूक्षे वातोल्बणेऽपि वा ।
शीतोऽल्पलवणस्नेहद्रवमात्रो घनोऽपि वा ॥ ७ ॥
बस्तिः संक्षोभ्य तं दोषं दुर्बलत्वादनिर्हरन् ।

CC-0. All India Ayurvedic Congress (A.I.A.C), Dhanwantri Bhawan New Delhi Collection

Digitization by Agam Nigam Digital Preservation Trust, Chandigarh. Funding by IKS-MoE

करोति गुरुकोष्ठत्वं वातमूत्रशकृद्ग्रहम् ॥ ८ ॥
नाभिबस्तिरुजं दाहं हृल्लेपं श्वयथुं गुदे ।
कण्डूगण्डानि वैवर्ण्यमरुचिं वह्निमार्दवम् ॥ ९ ॥
तत्रोष्णायाः प्रमथ्यायाः पानं स्वेदाः पृथग्विधाः ।
फलवर्त्योऽथवा कालं ज्ञात्वा शस्तं विरेचनम् ॥ १० ॥
बिल्वमूलत्रिवृद्दारुयवकोलकुलत्थवान् ।
सुरादिमूत्रवान् बस्तिः स प्राक् प्रेषितमानयेत् ॥ ११ ॥

इत्ययोगव्यापच्चिकित्सा

स्निग्धस्विन्नेऽतितीक्ष्णोष्णो मृदुकोष्ठेऽतियुज्यते ।
तस्य लिङ्गं चिकित्सां च शोधनाभ्यां समाचरेत् ॥ १२ ॥
पृश्निपर्णीं स्थिरां पद्मं काश्मर्यं मधुकोत्पलम् ।
पिष्ट्वा द्राक्षां मधूकं च क्षीरे तण्डुलधावने ॥ १३ ॥
द्राक्षायाः पक्वलोष्ट्रस्य प्रसादो मधुकस्य च ।
विनीय सघृतं बस्तिं दद्याद्दाहेऽतियोगजे ॥ १४ ॥

इत्यतियोगव्यापच्चिकित्सा ।

आमदोषे निरूहेण मृदुना दोष ईरितः ।
रुणद्धि मार्गं वातस्य हन्त्यग्निं मूर्च्छयत्यपि ॥ १५ ॥
क्लमं विदाहं हृच्छूलं मोहवेष्टनगौरवम् ।
कुर्यात्स्वेदैर्विरूक्षैस्तं पाचनैश्चाप्युपाचरेत् ॥ १६ ॥
पिप्पलीकत्तृणोशीरदारुमूर्वाशृतं जलम् ।
पिबेत्सौवर्चलोन्मिश्रं दीपनं हृद्विशोधनम् ॥ १७ ॥
वचानागरशट्येला दधिमण्डेन मूर्च्छिताः ।
पेयाः प्रसन्नया वा स्युररिष्टेनासवेन वा ॥ १८ ॥
दारु त्रिकटुकं पथ्यां पलाशं चित्रकं शटीम् ।
पिष्ट्वा कुष्ठं च मूत्रेण पिबेत्क्षारांश्च दीपनान् ॥ १९ ॥
बस्तिमस्य विदध्याच्च समूत्रं दाशमूलिकम् ।

CC-0. All India Ayurvedic Congress (A.I.A.C), Dhanwantri Bhawan New Delhi Collection

Digitization by Agam Nigam Digital Preservation Trust, Chandigarh. Funding by IKS-MoE

समूत्रमथवा व्यक्तलवणं माधुतैलिकम् ॥ २० ॥

इति क्लमव्यापच्चिकित्सा ।

अल्पवीर्यो महादोषे रूक्षे क्रूराशये कृतः ।
बस्तिर्दोषावृतो रुद्धमार्गो रुन्ध्यात्समीरणम् ॥ २१ ॥
स विमार्गोऽनिलः कुर्यादाध्मानं मर्मपीडनम ।
विदाहं गुरुकोष्ठस्य मुष्कवङ्क्षणवेदनाम् ॥ २२ ॥
रुणद्धि हृदयं शूलैरितश्चेतश्च धावति ।
फलश्यामादिभिः कुष्ठकृष्णालवणसर्षपैः ॥ २३ ॥
धूममाषवचाकिण्वक्षारचूर्णगुडैः कृताम् ।
कराङ्गुष्ठनिभां वर्तिं यवमध्यां निधापयेत् ॥ २४ ॥
स्वभ्यक्तस्विन्नगात्रस्य तैलाक्तां स्नेहिते गुदे ।
अथवा लवणागारधूमसिद्धार्थकैः कृताम् ॥ २५ ॥
बिल्वादिना निरूहः स्यात्पीलुसर्षपमूत्रवान् ।
सरलामरदारुभ्यां सिद्धं चैवानुवासनम् ॥ २६ ॥

इत्याध्मानव्यापच्चिकित्सा

मृदुकोष्ठेऽबले बस्तिरतितीक्ष्णोऽतिनिर्हरन् ।
कुर्याद्धिक्कादिकं तत्र हिक्काघ्नं बृंहणं च यत् ॥ २७ ॥
बलास्थिरादिकाश्मर्यत्रिफलागुडसैन्धवैः ।
सप्रसन्नारनालाम्लैस्तैलं पक्त्वाऽनुवासयेत् ॥ २८ ॥
कृष्णालवणयोरक्षं पिबेदुष्णाम्बुना युतम् ।
धूमलेहरसक्षीरस्वेदाश्चान्नं च वातनुत् ॥ २९ ॥

इति हिक्काव्यापच्चिकित्सा ।

अतितीक्ष्णः सवातो वा न वा सम्यक् प्रपीडितः ।
घट्टयेद्धृदयं बस्तिस्तत्र काशकुशेत्कटैः ॥ ३० ॥
करीरफल स्यात्साम्ललवणस्कन्धकरीरबदरीफलैः ।
शृतैर्बस्तिर्हितः सिद्धं वातघ्नैश्चानुवासनम् ॥ ३१ ॥

इति हृत्प्राप्तिव्यापच्चिकित्सा ।

CC-0. All India Ayurvedic Congress (A.I.A.C), Dhanwantri Bhawan New Delhi Collection

Digitization by Agam Nigam Digital Preservation Trust, Chandigarh. Funding by IKS-MoE

वातमूत्रपुरीषाणां दत्ते वेगान्निगृह्णतः।
अतिप्रपीडितो बस्तिर्मुखेनायाति वेगवान् ॥ ३२ ॥
मूर्च्छाविकारं तस्यादौ दृष्ट्वा शीताम्बुना मुखम्।
सिञ्चेत्पार्श्वोदरं चाधः प्रमृज्याद्वीजयेच्च तम् ॥ ३३ ॥
केशेष्वाकृष्य चाकाशे धनुषा त्रासयेच्च तम्।
गोखराश्वगजैः सिंहै राजप्रेष्यैस्तथोरगैः ॥ ३४ ॥
उल्काभिरेवमन्यैश्च बस्तिमस्यानयेदधः।
वस्त्रपाणिग्रहैः कण्ठं रुन्ध्यान्न म्रियते यथा ॥ ३५ ॥
प्राणोदाननिरोधाद्धि प्रसिद्धतरमार्गगः।
अपानः पवनो बस्तिं तमाश्वेवापकर्षति ॥ ३६ ॥
ततः क्रमुककल्काद्यं पाययेताम्लसंयुतम्।
औष्ण्यात्तैक्ष्ण्यात्सरत्वाच्च बस्तिं चास्यानुलोमयेत् ॥ ३७ ॥
पक्वाशयस्थिते स्विन्ने निरूहो दाशमूलिकः।
यवकोलकुलत्थैश्च विधेयो मूत्रसाधितः ॥ ३८ ॥
बिल्वादिपञ्चमूलेन सिद्धो बस्तिरुरःस्थिते।
शिरःस्थे नावनं धूमः प्रच्छाद्यं सर्षपैः शिरः ॥ ३९ ॥

इत्यूर्ध्वव्यापच्चिकित्सा।

स्निग्धस्विन्ने महादोषे बस्तिर्मृद्वल्पभेषजः।[1]
उत्क्लेश्याल्पं हरेद्दोषं जनयेच्च प्रवाहिकाम् ॥ ४० ॥
श्वयथुं बस्तिपाय्वोश्च जङ्घोरुसदनं तथा।
निरुद्धमारुतो जन्तुरभीक्ष्णं संप्रवाहते ॥ ४१ ॥
स्वेदाभ्यङ्गान्निरूहांश्च शोधनीयानुलोमिकान्।
विदध्याल्लङ्घयित्वा तु वृत्तिं कुर्याद्विरिक्तवत् ॥ ४२ ॥

इति प्रवाहिकाव्यापच्चिकित्सा

1. 'कट्वम्लभेषजः' इति पा०।

CC-0. All India Ayurvedic Congress (A.I.A.C), Dhanwantri Bhawan New Delhi Collection

Digitization by Agam Nigam Digital Preservation Trust, Chandigarh. Funding by IKS-MoE

दुर्बले तीव्रदोषे च क्रूरकोष्ठे तनुर्मृदुः ।
शीतोऽल्पश्चावृतो दोषैर्बस्तिस्तद्विहतोऽनिलः ॥ ४३ ॥
गात्राण्यनुसरन् मार्गं ऊर्ध्वमूर्ध्वं विधावति ।
ग्रीवां मन्ये च गृह्णाति शिरः कण्ठं भिनत्ति च ॥ ४४ ॥
बाधिर्यं कर्णनादं च पीनसं नेत्रविभ्रमम् ।
कुर्यादभ्यञ्जनं तैललवणेन यथाविधि ॥ ४५ ॥
युञ्ज्यात्प्रधमनैर्नस्यैर्धूमैरास्यविरेचनैः ।
तीक्ष्णानुलोमिकेनाथ स्विन्नं भुक्तेऽनुवासयेत् ॥ ४६ ॥ ❀
विरेचनैर्निरूहैश्च बस्तिभिश्चानुलोमिकैः ॥ ४७ ॥

इति शिरःशूलव्यापच्चिकित्सा।

सुस्विन्नस्निग्धदेहस्य यस्य बस्तिर्विधीयते ।
अतितीक्ष्णो गुरुश्चैव सोऽतिमात्रं प्रवर्तयेत् ॥ ४८ ॥
स्रुतेषु तस्य दोषेषु निरूढस्यातिमात्रशः ।
स्तब्धोदावृत्तकोष्ठस्य वायुः संप्रतिहन्यते ॥ ४९ ॥
विलोमनसमुद्भूतो रुजत्यङ्गानि देहिनः ।
गात्रवेष्टननिस्तोदभेदस्फुरणजृम्भणैः ॥ ५० ॥
तं तैललवणाभ्यक्तं सेचयेदुष्णवारिणा ।
एरण्डपत्रनिष्क्राथैः प्रस्तरैश्चोपपादयेत् ॥ ५१ ॥
यवान्कुलत्थान्कोलानि पञ्चमूले तथोभये ।
जलाढकद्वये पक्त्वा पादशेषेण तेन च ॥ ५२ ॥
कुर्यात्सबिल्वतैलोष्णलवणेन निरूहणम् ।
निरूहेण समाश्वस्तं द्रोण्यां तमवगाहयेत् ॥ ५३ ॥
ततो भुक्तवतस्तस्य कारयेदनुवासनम् ।
यष्टीमधुकतैलेन बिल्वतैलेन वा भिषक् ॥ ५४ ॥

इत्यङ्गशूलव्यापच्चिकित्सा ।

❀ पाठान्तरं—अभ्यज्य विधिना सम्यक् स्निग्धं कार्यं ततः परम् ।

CC-0. All India Ayurvedic Congress (A.I.A.C), Dhanwantri Bhawan New Delhi Collection

Digitization by Agam Nigam Digital Preservation Trust, Chandigarh. Funding by IKS-MoE

मृदुकोष्ठाल्पदोषस्य रूक्षतीक्ष्णोऽतिमात्रवान्।
बस्तिर्दोषान्निरस्याशु जनयेत्परिकर्तिकाम् ॥ ५५ ॥
त्रिकवङ्क्षणबस्तीनां तोदं नाभेरधो रुजम्।
विबन्धाल्पाल्पमुत्थानं गुदनिर्लेखनं भवेत् ॥ ५६ ॥
स्वादुशीतौषधैस्तत्र पय इक्ष्वादिभिः शृतम्।
यष्ट्याह्वतिलकल्काभ्यां बस्तिः स्यात्क्षीरभोजिनः ॥ ५७ ॥
ससर्जरसयष्ट्याह्वजिङ्गिनीकर्दमाञ्जनम्।
विनीय दुग्धे बस्तिः स्यात्तिक्ताम्लमृदुभोजिनः ॥ ५८ ॥

इति परिकर्तव्यापच्चिकित्सा।

पित्तरक्तेऽम्ल उष्णो वा तीक्ष्णो वा लवणोऽथ वा।
बस्तिर्गुदं विलिखति तीक्ष्णोऽतिविदहत्यपि ॥ ५९ ॥
स विदग्धः स्रवत्यस्रं पित्तं चानेकवर्णवत्।
बहुधा ह्यतिवेगेन मोहं गच्छति चासकृत् ॥ ६० ॥
आर्द्रशाल्मलिवृन्तैस्तु क्षुण्णैराजं पयः शृतम्।
सर्पिषा योजितं शीतं बस्तिमस्मै प्रदापयेत् ॥ ६१ ॥
वटादिपल्लवेष्वेष कल्पो यवतिलेषु च।
सुवर्चलोपोदिकयोः कर्बुदारे च शस्यते ॥ ६२ ॥
गुदे सेकाः प्रदेहाश्च शीताः स्युर्मधुराश्च ये।
रक्तपित्तातिसारघ्नी क्रिया चात्र प्रशस्यते ॥ ६३ ॥

इति परिस्रवव्यापच्चिकित्सा।

तत्र श्लोकाः। इत्येता व्यापदः प्रोक्ता बस्तेः साकृतिभेषजाः।
बुद्ध्वा कार्त्स्न्येन तान् बस्तीन्नियुञ्जन्नापराध्यति ॥ ६४ ॥
तीक्ष्णत्वं मूत्रपील्वग्निलवणक्षारसर्षपैः।
प्राप्तकालं विधातव्यं क्षीराद्यैर्मार्दवं तथा ॥ ६५ ॥
आपादतलमूर्ध्वस्थान्दोषान् पक्वाशये स्थितः।
वीर्येण बस्तिरादत्ते खस्थोऽर्को भूरसानिव ॥ ६६ ॥

CC-0. All India Ayurvedic Congress (A.I.A.C), Dhanwantri Bhawan New Delhi Collection

Digitization by Agam Nigam Digital Preservation Trust, Chandigarh. Funding by IKS-MoE

यद्वत्कुसुम्भसंमिश्रात्तोयाद्रागं हरेत्पटः ।
तद्वद्द्रवीकृतात्कायान्निरूहो निर्हरेन्मलान् ॥ ६७ ॥

इत्यग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते सिद्धिस्थाने
बस्तिव्यापदिकी सिद्धिर्नाम सप्तमाऽध्यायः ॥ ७ ॥

अष्टमोऽध्यायः ।

अथातः प्रासृतयोगिकां सिद्धिं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥
इति ह स्माह भगवानात्रेयः ॥ २ ॥
अथेमान्सुकुमाराणां निरूहान् स्नेहनान्मृदून् ।
कर्मणा विप्लुतानां च वक्ष्यामि प्रसृतैः पृथक् ॥ ३ ॥
क्षीराद् द्वौ प्रसृतौ कार्यौ मधुतैलघृतात्त्रयः ।
खजेन मथितो बस्तिर्वातघ्नो बलवर्णकृत् ॥ ४ ॥
एकैकः प्रसृतस्तैलप्रसन्नाक्षौद्रसर्पिषाम् ।
बिल्वादिमूलक्वाथाद् द्वौ कौलत्थाद् द्वौ स वातनुत् ॥ ५ ॥
पञ्चमूलरसात्पञ्च द्वौ तैलात्क्षौद्रसर्पिषोः ।
एकैकः प्रसृतो बस्तिः स्नेहनीयोऽनिलापहः ॥ ६ ॥
सैन्धवार्धाक्ष एकैकः क्षौद्रतैलपयोघृतात् ।
प्रसृतौ हपुषाख्याञ्च निरूहः शुक्रकृत्परः ॥ ७ ॥
पटोलनिम्बभूनिम्बरास्नासप्तच्छदाम्भसः ।
चत्वारः प्रसृता एको घृतात्सर्षपकल्कितः ॥ ८ ॥
निरूहः पञ्चतिक्तोऽयं मेहाभिष्यन्दकुष्ठनुत् ।
विडङ्गत्रिफलाशिग्रुफलमुस्ताखुपर्णिकात् ॥ ९ ॥
कषायात्प्रसृताः पञ्च तैलादेको विमथ्य तान् ।
विडङ्गपिप्पलीकल्को निरूहः क्रिमिनाशनः ॥ १० ॥
पयस्येक्षुस्थिरारास्नाविदारीक्षौद्रसर्पिषाम् ।
एकैकः प्रसृतो बस्तिः कृष्णाकल्को वृषत्वकृत् ॥ ११ ॥

CC-0. All India Ayurvedic Congress (A.I.A.C), Dhanwantri Bhawan New Delhi Collection

Digitization by Agam Nigam Digital Preservation Trust, Chandigarh. Funding by IKS-MoE

चत्वारस्तैलगोमूत्रदधिमण्डाम्लकाञ्जिकात्।
प्रसृताः सर्षपैः पिष्टैर्विट्सङ्गानाहभेदनः ॥ १२ ॥
श्वदंष्ट्राशमभिदेरण्डरसात्तैलात्सुरासवात् ।
प्रसृताः पञ्च यष्ट्याह्वात्कौन्ती मागधिका सिता ॥ १३ ॥
कल्को बस्तिस्तु सानाहे मूत्रकृच्छ्रे परो मतः ।
एते सलवणाः कोष्णा निरूहाः प्रसृता नव ॥ १४ ॥
मृदुबस्तौ जडीभूते तीक्ष्णोऽन्यो बस्तिरिष्यते ।
तीक्ष्णैर्विकर्षितं स्वादु प्रत्यास्थापनमिष्यते ॥ १५ ॥
वातोपसृष्टस्योष्णैः स्युर्गुददाहादयो यदि ।
द्राक्षाम्बुना त्रिवृत्कल्कं दद्याद्दोषानुलोमनम् ॥ १६ ॥
तद्धि पित्तशकृद्वातान् हृत्वा दाहार्तिकाञ्जयेत् ।
शुद्धश्चापि पिबेच्छीतां यवागूं शर्करायुताम् ॥ १७ ॥
अथवाऽतिविरिक्तः स्यात्क्षीणविट्कः स भक्षयेत् ।
माषयूषेण कुल्माषान्पिबेद्दध्यथवा सुराम् ॥ १८ ॥
सामं चेदतिसार्येत शूलारोचकवान्नरः ।
स तदा हपुषाकुष्ठनतदारुवचाः पिबेत् ॥ १९ ॥
शकृद्वातमसृक् पित्तं कफं वा योऽतिसार्यते ।
पक्वस्तत्र स्ववर्गीयैर्बस्तिः श्रेष्ठं भिषग्जितम् ॥ २० ॥
षण्णामेषां द्विसंसर्गात्त्रिंशद्भेदा भवन्ति ते ।
केवलैः सह चेत् त्रिंशद्विद्यात्सोपद्रवानपि ॥ २१ ॥
शूलप्रवाहिकाध्मानपरिकर्त्यरुचिज्वरान् ।
सतृष्णादाहमूर्च्छान्तांश्चैषां विद्यादुपद्रवान् ॥ २२ ॥
तत्रामे वमनं कार्यं त्र्योषाम्ललवणैर्युतम् ।
पाचनं शस्यते बस्तिरामे हि प्रतिषिध्यते ॥ २३ ॥
वातघ्नग्राहिवर्गीयैर्बस्तिः शकृति शस्यते ।
स्वाद्वम्ललवणैः शस्तः स्नेहबस्तिः समीरणे ॥ २४ ॥

CC-0. All India Ayurvedic Congress (A.I.A.C), Dhanwantri Bhawan New Delhi Collection

Digitization by Agam Nigam Digital Preservation Trust, Chandigarh. Funding by IKS-MoE

रक्ते रक्तेन पित्ते तु कषायस्वादुतिक्तकैः ।
सार्यमाणे कफे बस्तिः कषायकटुतिक्तकैः ॥ २५ ॥
शकृता वायुना चामे तेन वर्चस्यथानिले ।
संसृष्टेऽन्तरपानं स्याद्व्योषाम्ललवणैर्युतम् ॥ २६ ॥
पित्तेनामेऽसृजा वापि तयोरामेन वा पुनः ॥
संसृष्टयोर्भवेत्पानं सव्योषकटुतिक्तकम् ॥ २७ ॥
तथाऽऽमे कफसंसृष्टे कषायव्योषतिक्तकम् ।
आमे तनुकफे व्योषकषायलवणैर्युतम् ॥ २८ ॥
वातेन विषि पित्ते वा विट्पित्ताम्रैस्तथाऽनिले ।
मधुराम्लकषायः स्यात्संसृष्टे बस्तिरुत्तमः ॥ २९ ॥
शकृच्छोणितयोः पित्तशकृतो रक्तपित्तयोः ।
बस्तिरन्योन्यसंसर्गे कषायस्वादुतिक्तकः ॥ ३० ॥
कफेन विषि पित्ते वा कफे विट्पित्तशोणितैः ।
व्योषतिक्तकषायः स्यात्संसृष्टे बस्तिरुत्तमः ॥ ३१ ॥
स्वाद्बस्तिर्व्योषतिक्ताम्लः संसृष्टे वायुना कफे ।
मधुरव्योषतिक्तस्तु रक्ते कफविमिश्रिते ॥ ३२ ॥
मारुते कफसंसृष्टे व्योषाम्ललवणो भवेत् ।
बस्तिर्वातेन रक्ते तु कार्यः स्वाद्वम्लतिक्तकः ॥ ३३ ॥
त्रिचतुःपञ्चषड्योगानेवमेव विकल्पयेत् ।
युक्तिश्चैषाऽतिसारोक्ता सर्वरोगेष्वपि स्मृता ॥ ३४ ॥
युगपत्षड्रसं षण्णां संसर्गे पाचनं भवेत् ।
निरामाणां च पञ्चानां बस्तिः षाड्रसिको मतः ॥ ३५ ॥
उदुम्बरशलाटूनि जम्ब्वाम्रोदुम्बरत्वचः ।
शङ्खं सर्जरसं लाक्षां कर्दमं च पलांशिकम् ॥ ३६ ॥
पिष्ट्वा तैः सर्पिषः प्रस्थं क्षीरद्विगुणितं पचेत् ।
अतीसारेषु सर्वेषु पेयमेतद्यथाबलम् ॥ ३७ ॥

CC-0. All India Ayurvedic Congress (A.I.A.C), Dhanwantri Bhawan New Delhi Collection

Digitization by Agam Nigam Digital Preservation Trust, Chandigarh. Funding by IKS-MoE

कच्छूराधातकीबिल्वसमङ्गारक्तशालिभिः।
मसूराश्वत्थशुङ्गैश्च यवागूः स्याज्जले श्रृतैः॥ ३८॥
बालोदुम्बरकट्वङ्गसमङ्गाप्लुतपल्लवैः।
मसूरधातकीपुष्पबलाभिश्च तथा भवेत्॥ ३९॥
स्थिरादीनां बलादीनामिक्ष्वादीनामथापि वा।
क्वाथेषु समसूराणां यवाग्वः स्युः पृथक् पृथक्॥ ४०॥
कच्छुरामूलशाल्यादितण्डुलैर्वापि साधिताः।
दधितक्रारनालाम्लद्वारेष्विक्षुरसेऽपि वा॥ ४१॥
शीताः सशर्करक्षौद्राः सर्वातीसारनाशनाः।
ससर्पिर्मरिचाजाजीमधुरा लवणाः शिवाः॥ ४२॥

भवन्ति चात्र।

स्निग्धाम्ललवणमधुरं पानं बस्तिश्च मारुते कोष्णः।
शीतं तिक्तकषायं मधुरं पित्ते च रक्ते च॥ ४३॥
तिक्तोष्णकषायकटु श्लेष्मणि संग्राहि वातनुच्छकृति।
पाचनमामे पानं पिच्छासृग्बस्तयो रक्ते॥ ४४॥
अतिसारं प्रत्युक्तं मिश्रं द्वन्द्वामजेष्वपि च।
तत्रोद्रेकविशेषाद्दोषेषूपक्रमः कार्यः॥ ४५॥

तत्र श्लोकः। प्रासृतिका सव्यापत्क्रिया निरूहास्तथाऽतिसारहिताः।
रसकल्पघृतयवाग्वश्चोक्ता गुरुणा प्रसृतसिद्धौ॥ ४६॥

इत्यग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते सिद्धिस्थाने प्रासृत-
यौगिकासिद्धिर्नामाष्टमोऽध्यायः॥ ८॥

नवमोऽध्यायः।

अथातस्त्रिमर्मीयां सिद्धिं व्याख्यास्यामः॥ १॥
इति ह स्माह भगवानात्रेयः॥ २॥

CC-0. All India Ayurvedic Congress (A.I.A.C), Dhanwantri Bhawan New Delhi Collection

Digitization by Agam Nigam Digital Preservation Trust, Chandigarh. Funding by IKS-MoE

सप्तोत्तरं मर्मशतमस्मिन् शरीरे स्कन्धशाखाश्रितमग्निवेश ! तेषामन्यतमपीडायां समधिका पीडा भवति, चेतनानिबन्धवैशेष्यात् ॥ ३ ॥

तत्र शाखाश्रितेभ्यो मर्मभ्यः स्कन्धाश्रितानि गरीयांसि, शाखानां तदाश्रितत्वात् । स्कन्धाश्रितेभ्योऽपि हृद्बस्तिशिरांसि, तन्मूलत्वाच्छरीरस्य ॥ ४ ॥

तत्र हृदि दश च धमन्यः प्राणोदानमनोबुद्धिचेतनामहाभूतानि च नाभ्यामरा इव प्रतिष्ठितानि, शिरसि इन्द्रियाणि इन्द्रियप्राणवहानि च स्रोतांसि सूर्यमिव गभस्तयः संश्रितानि, बस्तिस्तु स्थूलगुदमुष्कसेवनीशुक्रमूत्रवाहिनीनां नाडीनां मध्ये मूत्राधारोऽम्बुवहानां सर्वस्रोतसामुदधिरिवापगानां प्रतिष्ठितो भवति ।

बहुभिश्च तन्मूलैर्मर्मसंज्ञकैः स्रोतोभिर्गगनमिव दिनकरकरैर्व्याप्तमिदं शरीरम् ॥ ५ ॥

तेषां त्रयाणामन्यतमस्यापि भेदादाश्वेव शरीरभेदः स्यात्, आश्रयनाशादाश्रितस्य नाशः, तदुपघातात्तु घोरव्याधिप्रादुर्भावः, तस्मादेतानि विशेषेण रक्ष्याणि बाह्याभिघातात् वातादिदोषेभ्यश्चेति ॥ ६ ॥

तत्र हृदयेऽभिहते कासश्वासबलक्षयकण्ठशोषक्लोमापकर्षणजिह्वानिर्गममुखतालुशोषापस्मारोन्मादप्रलापचित्तनाशादयः स्युः, शिरस्यभिहते मन्यास्तम्भार्दितचक्षुर्विभ्रममोहवेष्टनचेष्टानाशकासश्वासहनुग्रहमूकगद्गदत्वाक्षिनिमीलनगण्डस्पन्दनजृम्भणलालास्रावस्वरहानिवदनजिह्मत्वादीनि, बस्तौ तु वातमूत्रवर्चोनिग्रहवङ्क्षणमेहनबस्तिशूलकुण्डलोदावर्तगुल्मानिलाष्ठीलोपस्तम्भनाभिकुक्षिगुदश्रोणिग्रहादयः ॥ ७ ॥

वाताद्युपसृष्टानां त्वेषां लिङ्गानि चिकित्सिते सक्रियादिविधीयुक्तानि । किं त्वेतानि विशेषतोऽनिलाद्रक्ष्याणि, अनिलो हि

CC-0. All India Ayurvedic Congress (A.I.A.C), Dhanwantri Bhawan New Delhi Collection

Digitization by Agam Nigam Digital Preservation Trust, Chandigarh. Funding by IKS-MoE

पित्तकफसमुदीरणे हेतुः प्राणमूलं च, स बस्तिकर्मसाध्यतमः। तस्मान्न बस्तिकर्मसमं किंचित् कर्म मर्मपरिपालनमस्ति ॥ ८ ॥

तत्र षडास्थापनस्कन्धान् विमाने द्वौ चानुवासनस्कन्धाविह च विहितान् बस्तीन् बुद्ध्या विचार्य महामर्मपरिपालनार्थं प्रयोजयेद्वातव्याधिचिकित्सां च ॥ ९ ॥

भूयश्च हृद्युपसृष्टे वातेन हिङ्गुचूर्णलवणानामन्यतमचूर्णसंयुक्तां पेयां मातुलुङ्गस्य रसेन वा ऽन्येन वा ऽम्लेन हृद्येन वा पाययेत। स्थिरादिपञ्चमूलीरसः सशर्करः पानार्थं, बिल्वादिपञ्चमूलरससिद्धा च यवागूः हृद्रोगविहितं च कर्म ॥ १० ॥

मूर्ध्नि तु वातोपसृष्टे अभ्यङ्गस्वेदनोपनाहनस्नेहपाननस्तःकर्मावपीडनधूमादीनि ॥ ११ ॥

बस्तौ तु कुम्भीस्वेदो वर्तयश्च, श्यामादिभिर्गोमूत्रसिद्धो निरूहः, बिल्वादिभिश्च सुरादिसिद्धः, शरकाशेक्षुदर्भगोक्षुरकमूलशृतक्षीरैश्च त्रपुसैर्वारुखराश्वाबीजयवर्षभककल्कितो निरूहः क्षारयवतिल्वकभृष्टकल्कितो वा निरूहः पीतदारुकसिद्धतैलानुवासनं, तैल्वकं च सर्पिर्विरेकार्थम्।

शतावरीगोक्षुरकबृहतीकण्टकारिकागुडूचीपुनर्नवोशीरमधुकद्विसारिवालोध्रश्रेयसीकुशकाशमूलकषायक्षीरचतुर्गुणं बलावृषर्षभकखराश्वोपकुञ्चिकावत्सकत्रपुसैर्वारुबीजशितिवारकमधुकवचाशतपुष्पाश्मभेदवर्षाभूमदनफलकल्कसिद्धं तैलमुत्तरबस्तिः, निरूहः शुद्धस्निग्धस्विन्नस्य बस्तिशूलमूत्रविकारहर इति ॥ १२ ॥

भवन्ति चात्र। हृदि मूर्ध्नि च बस्तौ च नृणां प्राणाः प्रतिष्ठिताः।
तस्मात्तेषां सदा यत्नात्कुर्वीत परिपालनम् ॥ १३ ॥
आघातवर्जनं नित्यं स्वस्थवृत्तानुवर्तनम्।
उत्पन्नार्तिविघातश्च मर्मणां परिपालनम् ॥ १४ ॥

CC-0. All India Ayurvedic Congress (A.I.A.C), Dhanwantri Bhawan New Delhi Collection

Digitization by Agam Nigam Digital Preservation Trust, Chandigarh. Funding by IKS-MoE

अत ऊर्ध्वं विकारा ये त्रिमर्मीये चिकित्सिते ।
न प्रोक्ता मर्मजास्तेषां कांश्चिद्वक्ष्यामि सौषधान् ॥ १५ ॥
क्रुद्धः स्वैः कोपनैर्वायुः स्थानादूर्ध्वं प्रपद्यते ।
पीडयन् हृदयं गत्वा शिरः शङ्खौ च पीडयन् ॥ १६ ॥
धनुर्वन्नमयेद् गात्राण्याक्षिपेन्मोहयेत्तथा ।
कृच्छ्रेण चाप्युच्छ्वसिति स्तब्धाक्षोऽथ निमीलकः ॥ १७ ॥
कपोत इव कूजेच्च निःसंज्ञः सोऽपतन्त्रकः ।
दृष्टिं संस्तभ्य संज्ञां च हत्वा कण्ठेन कूजति ॥ १८ ॥
हृदि मुक्ते नरः स्वास्थ्यं याति मोहं वृते पुनः ।
वायुना दारुणं प्राहुरेके तदपतानकम् ॥ १९ ॥
श्वसनं कफवाताभ्यां रुद्धं तस्य विमोचयेत् ।
तीक्ष्णैः प्रधमनैः, संज्ञां तासु मुक्तासु विन्दति ॥ २० ॥
मरिचं शिग्रुबीजानि विडङ्गं च फणिज्जकम् ।
एतानि सूक्ष्मचूर्णानि दद्याच्छीर्षविरेचनम् ॥ २१ ॥
हिङ्गु तुम्बुरु पथ्या च पौष्करं लवणत्रयम् ।
यवक्काथाम्बुना पेयं हृत्पार्श्वार्त्यपतन्त्रके ॥ २२ ॥
हिङ्ग्वम्लवेतसं शुण्ठीं ससौवर्चलदाडिमम् ।
पिबेद्वातकफघ्नं च कर्म हृद्रोगनुद्धितम् ॥ २३ ॥
शोधना बस्तयस्तीक्ष्णा हितास्तस्य च कृत्स्नशः ।
सौवर्चलाभयाव्योषैः सिद्धं तु स्याद्घृतं हितम् ॥ २४ ॥
मधुरस्निग्धगुर्वन्नसेवनाच्चिन्तनाद्भयात् ।
शोकाद् व्याध्यनुषङ्गाच्च वायुनोदीरितः कफः ॥ २५ ॥
यदाऽसौ समवस्कन्द्य हृदयं हृदयाश्रयान् ।
समावृणोति ज्ञानादींस्तदा तन्द्रोपजायते ॥ २६ ॥
हृदये व्याकुलीभावो वाक्चेष्टेन्द्रियगौरवम् ।
मनोबुद्ध्यप्रसादश्च तन्द्राया लक्षणं मतम् ॥ २७ ॥

CC-0. All India Ayurvedic Congress (A.I.A.C), Dhanwantri Bhawan New Delhi Collection

Digitization by Agam Nigam Digital Preservation Trust, Chandigarh. Funding by IKS-MoE

कफघ्नं तत्र कर्तव्यं शोधनं शमनानि च ।
व्यायामो रक्तमोक्षश्च भोज्यं च कटुतिक्तकम् ॥ २८ ॥
मूत्रौकसादं जठरं कृच्छ्रं सोत्सङ्गसङ्क्षयौ ।
मूत्रातीतोऽनिलाष्ठीला वातबस्त्युष्णमारुतौ ॥ २९ ॥
वातकुण्डलिकाग्रन्थिर्विड्घातो बस्तिकुण्डलम् ।
त्रयोदशैते मूत्रस्य दोषास्ताँल्लिङ्गतः शृणु ॥ ३० ॥
पित्तं कफो द्वयं वापि बस्तौ संहन्यते यदा ।
मारुतेन तदा मूत्रं रक्तपीतं घनं सृजेत् ॥ ३१ ॥
सदाहं श्वेतसान्द्रं वा सर्वैर्वा लक्षणैर्युतम् ।
मूत्रौकसादं तं विद्यात्पित्तश्लेष्महरैर्जयेत् ॥ ३२ ॥
विधारणात्प्रतिहतं वातोदावर्तितं यदा ।
पूरयत्युदरं मूत्रं तदा तदनिमित्तरुक् ॥ ३३ ॥
अपक्तिमूत्रविट्सङ्गैस्तन्मूत्रजठरं वदेत् ।
मूत्रवैरेचनीं तत्र चि॰ित्सां संप्रयोजयेत् ॥ ३४ ॥
हिङ्गुद्विरुत्तरं चूर्णं त्रिमर्मीये प्रकीर्तितम् ।
हन्यान्मूत्रादिसंघातं व्याधिं च गुदमेढ्रयोः ॥ ३५ ॥
मूत्रितस्य व्यवायात्तु रेतो वातोद्धृतं च्युतम् ।
पूर्वं मूत्रस्य पश्चाद्वा स्रवेत्तत्कृच्छ्रमुच्यते ॥ ३६ ॥
स्ववैगुण्यानिलाक्षेपैः किञ्चिन्मूत्रं च तिष्ठति ।
मणिसन्धौ स्रवेत्पश्चात्तदरुग्वाऽथवाऽतिरुक् ॥ ३७ ॥
मूत्रोत्सङ्गः स विच्छिन्नस्तच्छेषो गुरुशेफसः ।
वाताकुतिर्भवेद्वातात् मूत्रे शुष्यति संक्षयः ॥ ३८ ॥
चिरं धारयतो मूत्रं त्वरया न प्रवर्तते ।
मेहमानस्य मन्दं वा मूत्रातीतः स उच्यते ॥ ३९ ॥
आध्मापयन्बस्तिगुदं रुद्ध्वा वायुश्चलोन्नताम् ।
कुर्यात्तीव्रार्तिमष्ठीलां मूत्रविण्मार्गरोधिनीम् ॥ ४० ॥

CC-0. All India Ayurvedic Congress (A.I.A.C), Dhanwantri Bhawan New Delhi Collection

Digitization by Agam Nigam Digital Preservation Trust, Chandigarh. Funding by IKS-MoE

मूत्रं धारयतो बस्तौ वायुः क्रुद्धो विधारणात्।
मूत्ररोधार्तिकण्डूभिर्वातबस्तिः स उच्यते॥ ४१॥
ऊष्मणा सोष्मकं मूत्रं शोषयन् रक्तपीतकम्।
उष्णवातः सृजेत्कृच्छ्राद्बस्त्युपस्थार्तिदाहवान्॥ ४२॥
गतिसङ्गादुदावृत्तः स मूत्रस्थानमार्गयोः।
मूत्रस्य विगुणो वायुर्भग्नव्याविद्धकुण्डली॥ ४३॥
मूत्रं विहन्ति संस्तम्भभङ्गगौरववेष्टनैः।
तीव्ररुक् मूत्रविट्सङ्गैर्वातकुण्डलिकेति सा॥ ४४॥
रक्तं वातकफाद् दुष्टं बस्तिद्वारे सुदारुणम्।
ग्रन्थिं कुर्यात्स कृच्छ्रेण सृजेन्मूत्रं तदावृतम्॥ ४५॥
अश्मरीसमशूलं तं रक्तग्रन्थिं प्रचक्षते।
रूक्षदुर्बलयोर्वातेनोदावृत्तं शकृद्यदा॥ ४६॥
मूत्रस्रोतः प्रपद्येत विट्-संसृष्टं तदा नरः।
विड् गन्धं मूत्रयेत्कृच्छ्राद्विड्विघातं विनिर्दिशेत्॥ ४७॥
द्रुताध्वलङ्घनायासादभिघातात्प्रपीडनात्।
स्वस्थानाद्बस्तिरुद्वृत्तः स्थूलस्तिष्ठति गर्भवत्॥ ४८॥
शूलस्पन्दनदाहार्तो बिन्दुं बिन्दुं स्रवत्यपि।
पीडितस्तु स्रवेद्धारां स्तम्भनोद्वेष्टनार्तिमान्॥ ४९॥
बस्तिकुण्डलमाहुस्तं घोरं शस्त्रविषोपमम्।
पवनप्रबलं प्रायो दुर्निवारमबुद्धिभिः॥ ५०॥
तस्मिन्पित्तान्विते दाहः शूलं मूत्रविवर्णता।
श्लेष्मणा गौरव शोफः स्निग्धं मूत्रं घनं सितम्॥ ५१॥
श्लेष्मरुद्धबिलो बस्तिः पित्तोदीर्णो न सिध्यति।
अविभ्रान्तबिलः साध्यो न तु यः कुण्डलीकृतः॥ ५२॥
स्याद्बस्तौ कुण्डलीभूते तृण्मोहोच्छ्वास एव च।
दोषाधिक्यमवेक्ष्यैतान्मूत्रकृच्छ्रहरैर्जयेत्॥ ५३॥

CC-0. All India Ayurvedic Congress (A.I.A.C), Dhanwantri Bhawan New Delhi Collection

Digitization by Agam Nigam Digital Preservation Trust, Chandigarh. Funding by IKS-MoE

बस्तिमुत्तरबस्तिं च सर्वेषामेव योजयेत् ।
पुष्पनेत्रं च हैमं स्यात्सूक्ष्ममौत्तरबस्तिकम् ॥ ५४ ॥
जातीपुष्पस्य वृन्तेन समं गोपुच्छसंस्थितम् ।
रौप्यं वा सर्षपच्छिद्रं द्विकर्णं द्वादशाङ्गुलम् ॥ ५५ ॥
तेनाजबस्तियुक्तेन स्नेहस्यार्धपलं नयेत् ।
यथावयोविशेषेण स्नेहमात्रां विकल्प्य वा ॥ ५६ ॥
स्नातस्य भुक्तभक्तस्य रसेन पयसाऽपि वा ।
सृष्टविण्मूत्रवेगस्य पीठे जानुसमे मृदौ ॥ ५७ ॥
ऋजोः सुखोपविष्टस्य हृष्टे मेढ्रे घृतान्विते ।
शलाकयाऽन्विष्य गतिं यद्यप्रतिहता व्रजेत् ॥ ५८ ॥
ततः शेफःप्रमाणेन पुष्पनेत्रं प्रवेशयेत् ।
गुदवन्मूत्रमार्गेण प्रणयेदनुसेवनीम ॥ ५९ ॥
हिंस्याद्व्यतिगतं बस्तिमूने स्नेहो न गच्छति ।
सुखं प्रपीड्य निष्कम्पं निष्कर्षेन्नेत्रमेव च ॥ ६० ॥
प्रत्यागते द्वितीयं तु तृतीयं च प्रदापयेत् ।
अनागच्छन्नपेक्ष्यस्तु रजनीव्युषितस्य च ॥ ६१ ॥
पिप्पलीलवणागारधूमापामार्गसर्षपैः ।
वार्ताकुरसनिर्गुण्डीशम्पाकैः स सहाचरैः ॥ ६२ ॥
मूत्राम्लपिष्टैः सगुडैर्वर्तिं कृत्वा प्रवेशयेत् ।
अग्रे तु सर्षपाकारां पश्चाद्वै माषसंमिताम ॥ ६३ ॥
नेत्रदीर्घां घृताभ्यक्तां सुकुमारामभङ्गुराम् ।
नेत्रवन्मूत्रनाड्यां तु पायौ वाऽङ्गुष्ठसंमिताम् ॥ ६४ ॥
स्नेहे प्रत्यागते ताभ्यां सानुवासनिको विधिः ।
परिहारस्य सव्यापत्सम्यग्दत्तस्य लक्षणम् ॥ ६५ ॥
स्त्रीणां चार्तवकाले तु प्रतिकर्म तदाचरेत् ।
गर्भासना सुखं स्नेहं तदाऽऽदत्ते ह्यपावृता ॥ ६६ ॥

CC-0. All India Ayurvedic Congress (A.I.A.C), Dhanwantri Bhawan New Delhi Collection

Digitization by Agam Nigam Digital Preservation Trust, Chandigarh. Funding by IKS-MoE

गर्भं योनिस्तदा शीघ्रं जिते गृह्णाति मारुते ।
बस्तिजेषु विकारेषु योनिविभ्रंशजेषु च ॥ ६७ ॥
योनिशूलेषु तीव्रेषु योनिव्यापत्स्वसृग्दरे ।
अप्रस्रवति मूत्रे च बिन्दुं बिन्दुं स्रवत्यपि ॥ ६८ ॥
विदध्यादुत्तरं बस्तिं यथास्वौषधसंस्कृतम् ।
पुष्पनेत्रप्रमाणं तु प्रमदानां दशाङ्गुलम् ॥ ६९ ॥
मूत्रस्रोतःपरीणाहं मूत्रस्रोतोऽनुवाहि च ।
गर्भमार्गे तु नारीणां विधेयं चतुरङ्गुलम् ॥ ७० ॥
द्व्यङ्गुलं मूत्रमार्गे तु बालायास्त्वेकमङ्गुलम् ।
उत्तानायाः शयानायाः सम्यक् सङ्कोच्य सक्थिनी ॥ ७१ ॥
अथास्याः प्रणयेन्नेत्रमनुवंशगतं सुखम् ।
द्विस्त्रिश्चतुरिति स्नेहानहोरात्रेण योजयेत् ॥ ७२ ॥
बस्तौ बस्तौ प्रणीते च बस्तिश्चानन्तरो भवेत् ।
त्रिरात्रं कर्म कुर्वीत स्नेहमात्रां विवर्धयन् ॥ ७३ ॥
अनेनैव विधानेन कर्म कुर्यात्पुनस्त्र्यहात् ।
अतः शिरोविकाराणां कश्चिद्भेदः प्रवक्ष्यते ॥ ७४ ॥
रक्तपित्तानिला दुष्टाः शङ्खदेशे विमूर्च्छिताः ।
तीव्ररुग्दाहरागं हि शोफं कुर्वन्ति दारुणम् ॥ ७५ ॥
स शिरो विषवद्वेगी निरुध्याशु गलं तथा ।
त्रिरात्राज्जीवितं हन्ति शङ्खको नाम नामतः ॥ ७६ ॥
जीवेत्त्र्यहं चेद्भैषज्यं प्रत्याख्याय समाचरेत् ।
शिरोविरेकसेकादि सर्वं वीसर्पनुच्च यत् ॥ ७७ ॥
रूक्षात्यध्यशनात्पूर्ववातावश्यायमैथुनैः ।
वेगसन्धारणायासव्यायामैः कुपितोऽनिलः ॥ ७८ ॥
केवलः सकफो वापि गृहीत्वाऽर्धं शिरो बली ।
मन्याभ्रूशङ्खकर्णाक्षिललाटार्धे च वेदनाम् ॥ ७९ ॥

CC-0. All India Ayurvedic Congress (A.I.A.C), Dhanwantri Bhawan New Delhi Collection

Digitization by Agam Nigam Digital Preservation Trust, Chandigarh. Funding by IKS-MoE

शस्त्रारणिनिभां कुर्यात्तीव्रां सोऽर्धावभेदकः ।
नयनं वाऽथवा श्रोत्रमतिवृद्धो विनाशयेत् ॥ ८० ॥
चतुःस्नेहोत्तमा मात्रा शिरःकायविरेचनम् ।
नालीस्वेदो घृतं जीर्णं बस्तिकर्मानुवासनम् ॥ ८१ ॥
उपनाहः शिरोबस्तिर्दहनं चात्र शस्यते ।
प्रतिश्याये शिरोरोगे यच्चोद्दिष्टं चिकित्सितम् ॥ ८२ ॥
संधारणादजीर्णाद्यैर्मस्तिष्कं रक्तमारुतौ ।
दुष्टौ दूषयतस्तच्च दुष्टं ताभ्यां विमूर्छितम् ॥ ८३ ॥
सूर्योदयेंऽशुसंतापाद्द्रुःखं विष्यन्दते शनैः ।
तदा दिने शिरःशूलं दिनवृध्या च वर्धते ॥ ८४ ॥
दिनक्षये ततः स्त्याने मस्तिष्के संप्रशाम्यति ।
सूर्यावर्तः स एव स्यात्सर्पिरौत्तरभक्तिकम् ॥ ८५ ॥
शिरःकायविरेकौ च मूर्ध्नि च स्नेहधारणम् ।
जाङ्गलैरुपनाहश्च घृतक्षीरैश्च सेचनम् ॥ ८६ ॥
बर्हितित्तिरिलावादिशृतक्षीरोत्थितं घृतम् ।
नावनं जीवनीयाष्टगुणक्षीरोपसाधितम् ॥ ८७ ॥
उपवासातिशोकातिरूक्षशीताल्पभोजनैः ।
दुष्टा दोषास्त्रयो मन्यापश्चाद्घाटासु वेदनाम् ॥ ८८ ॥
तीव्रां कुर्वन्ति नासाक्षिभ्रूशङ्खेष्ववतिष्ठते ।
स्पन्दनं गण्डपार्श्वस्य नेत्ररोगं हनुग्रहम् ॥ ८९ ॥
सोऽनन्तवातस्तं हन्याच्छिरोऽर्कावर्तनाशनैः ।
वातो रूक्षादिभिः क्रुद्धः शिरःकम्पमुदीरयेत् ॥ ९० ॥
तत्रामृताबलारास्नामहाश्वेताश्वगन्धकैः ।
स्नेहस्वेदादि वातघ्नं शस्तं नस्यं च तर्पणम् ॥ ९१ ॥
नस्तःकर्म च कुर्वीत शिरोरोगेषु शास्त्रवित् ।
द्वारं हि शिरसो नासा तेन तद् व्याप्य हन्ति तान् ॥ ९२ ॥

CC-0. All India Ayurvedic Congress (A.I.A.C), Dhanwantri Bhawan New Delhi Collection

Digitization by Agam Nigam Digital Preservation Trust, Chandigarh. Funding by IKS-MoE

नावनं चावपीडश्च ध्मापनं धूम एव च ।
प्रतिमर्षश्च विज्ञेयो नस्तःकर्म तु पञ्चधा ॥ ९३ ॥
स्नेहनं शोधनं चैव द्विविधं नावनं स्मृतम् ।
शोधनः स्तम्भनश्च स्यादवपीडो द्विधा मतः ॥ ९४ ॥
चूर्णस्याध्मापनं नाम देहश्लेष्मविशोधनम् ।
विज्ञेयस्त्रिविधो धूमः प्रागुक्तः शमनादिकः ॥ ९५ ॥
प्रतिमर्षो भवेत्स्नेहो निर्दोष उभयार्थकृत् ।
एवं तद्रेचनं कर्म तर्पणं शमनं त्रिधा ॥ ९६ ॥
स्तम्भसुप्तिगुरुत्वाद्याः श्लैष्मिका ये शिरोगदाः ।
शिरसो रेचनं तेषु नस्तःकर्म प्रशस्यते ॥ ९७ ॥
ये च वातात्मका रोगाः शिरःकम्पार्दितादयः ।
शिरसस्तर्पणं तेषु नस्तःकर्म प्रवक्ष्यते ॥ ९८ ॥
रक्तपित्तादिरोगेषु शमनं नस्यमिष्यते ।
ध्मापनं धूमपानं च यथायोग्येषु शस्यते ॥ ९९ ॥
दोषादिकं समीक्ष्यैव भिषक् सम्यक् च कारयेत् ।
फलादि भेषजं प्रोक्तं शिरसो यद्विरेचनम् ॥ १०० ॥
तत्तु संकल्पयेत्तेन पचेत्स्नेहं विरेचनम् ।
यदुक्तं मधुरस्कन्धे भेषजं तेन तर्पणम् ॥ १०१ ॥
साधयित्वा भिषक् स्नेहं नस्तः कुर्याद्विधानवित् ।
प्राक्सूर्ये मध्यसूर्ये वा कुर्यात्तर्पणमेव च ॥ १०२ ॥
उत्तानस्य शयानस्य शयने स्वास्तृते सुखम् ।
प्रलम्बशिरसः किंचित्किंचित्पादोन्नतस्य च ॥ १०३ ॥
दद्यान्नासापुटे स्नेहं तर्पणं बुद्धिमान् भिषक् ।
अनवाक्शिरसो नस्यं न शिरः प्रतिपद्यते ॥ १०४ ॥
अत्यवाक्शिरसो नस्यं मस्तुलुङ्गे च तिष्ठति ।
अत एव शयानस्य शुद्ध्यर्थं स्वेदयेच्छिरः ॥ १०५ ॥

CC-0. All India Ayurvedic Congress (A.I.A.C), Dhanwantri Bhawan New Delhi Collection

Digitization by Agam Nigam Digital Preservation Trust, Chandigarh. Funding by IKS-MoE

संस्वेद्य नासामुन्नाम्य वामेनाङ्गुष्ठपर्वणा ।
हस्तेन दक्षिणेनाथ दद्यादुभयतः समम् ॥ १०६ ॥
प्रणाल्या पिचुना वापि नस्तः स्नेहं यथाविधि ।
कृते च स्वेदयेद्भूय आकर्षेच्च पुनः पुनः ॥ १०७ ॥
तं स्नेहं श्लेष्मणा सार्धं तथा स्नेहो न तिष्ठति ।
स्वेदेनोत्क्लेशितः श्लेष्मा नस्तःकर्मण्युपस्थितः ॥ १०८ ॥
भूयः स्नेहस्य शैत्येन शिरसि स्त्यायते¹ ततः ।
श्रोत्रमन्यागलाद्येषु विकाराय स कल्पते ॥ १०९ ॥
ततो नस्तःकृते धूमं पिबेत् कफविनाशनम् ।
हितान्नभुङ् निवातोष्णसेवी स्यान्नियतेन्द्रियः ॥ ११० ॥
विधिरेषोऽवपीडस्य कार्यः प्रधमापनस्य तु ।
षडङ्गुल्याऽथवा नाल्या धमेच्चूर्णं मुखेन तु ॥ १११ ॥
विरिक्तशिरसं तूर्णं पाययित्वाऽम्बु भोजयेत् ।
लघु त्रिष्वविरुद्धो च निवातस्थमतन्द्रितः ॥ ११२ ॥
विरेकशुद्धदोषस्य कोपनं यस्य सेवते ।
स दोषो विचरंस्तत्र करोति स्वान् गदान्बहून् ॥ ११३ ॥
यथास्वं विहितां तेषु क्रियां कुर्याद्विचक्षणः ।
अकालकृतजातानां रोगाणामनुरूपतः ॥ ११४ ॥
अजीर्णे भुक्तभक्ते च तोयपीतेऽथ दुर्दिने ।
प्रतिश्याये नवे स्नाने स्नेहपानेऽनुवासने ॥ ११५ ॥
नावनं स्नेहनं रोगान्करोति श्लैष्मिकान्बहून् ।
तत्र श्लेष्महरः सर्वस्तीक्ष्णोष्णादिविधिर्हितः ॥ ११६ ॥
क्षामे विरेचिते गर्भे व्यायामाभिहतेष्वपि ।
वातो रूक्षेण नस्येन क्रुद्धः स्वाञ्जनयेद् गदान् ॥ ११७ ॥

1. 'श्यायते' इति पा० ।

CC-0. All India Ayurvedic Congress (A.I.A.C), Dhanwantri Bhawan New Delhi Collection

Digitization by Agam Nigam Digital Preservation Trust, Chandigarh. Funding by IKS-MoE

तत्र वातहरः सर्वो विधिः स्नेहनबृंहणः ।
स्वेदादिः स्याद् घृतं क्षीरं गर्भिण्यास्तु विशेषतः ॥ ११८ ॥
ज्वरशोकाभितप्तानां तिमिरं मद्यपस्य च ।
रूक्षैः शीताञ्जनैर्लेपैः पुटपाकैश्च साधयेत् ॥ ११९ ॥
स्नेहनं शोधनं चैव द्विविधं नस्यमुच्यते ।
प्रतिमर्षश्च नस्यार्थं करोति न च दोषवान् ॥ १२० ॥
नस्तः स्नेहाङ्गुलिं दद्यात्प्रातर्निशि च सर्वदा ।
नचोत्सिङ्घेदरोगाणां प्रतिमर्शः स दार्ढ्यकृत् ॥ १२१ ॥
तत्र श्लोकौ । त्रीणि यस्मात्प्रधानानि मर्माण्यभिहतेषु च ।
तेषु लिङ्गं चिकित्सां च रोगभेदाश्च सौषधाः ॥ १२२ ॥
विधिरुत्तरबस्तेश्च नस्तःकर्मविधिस्तथा ।
षड्व्यापद्भेषजं सिद्धौ मर्माध्याये प्रकीर्तितम् ॥ १२३ ॥

इत्यग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते सिद्धिस्थाने
त्रिमर्मीयसिद्धिर्नाम नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥

दशमोऽध्यायः

अथातो बस्तिसिद्धिं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥
इति ह स्माह भगवानात्रेयः ॥ २ ॥
सिद्धानां बस्तीनां शस्तानां तेषु तेषु रोगेषु ।
शृण्वग्निवेश गदतः सिद्धिं सिद्धिप्रदां भिषजाम् ॥ ३ ॥
बलदोषकालरोगप्रकृतीः प्रविभज्य योजितः सम्यक् ।
स्वैः रौषधवर्गैः स्वान्स्वान् रोगान्निवर्तयति ॥ ४ ॥
कर्मान्यद्बस्तिसमं न विद्यते शीघ्रसुखविशोधित्वात् ।
आशवपतर्पणतर्पणयोगाच्च निरत्ययत्वाच्च ॥ ५ ॥
सत्यपि दोषहरत्वे कटुतीक्ष्णोष्णादिभेषजादानात् ।
दुःखोद्गारोत्क्लेशाहृद्यत्वकोष्ठारुजा विरेके स्युः ॥ ६ ॥

CC-0. All India Ayurvedic Congress (A.I.A.C), Dhanwantri Bhawan New Delhi Collection

Digitization by Agam Nigam Digital Preservation Trust, Chandigarh. Funding by IKS-MoE

अविरेच्यौ शिशुवृद्धौ तावप्राप्तहीनधातुबलौ ।
आस्थापनमेव तयोः सर्वार्थकृदुत्तमं कर्म ॥ ७ ॥
बलवर्णहर्षमार्दवगात्रस्नेहान्नृणां दधात्याशु ।
अनुवासनं निरूहश्चोत्तरबस्तिश्च स त्रिविधः ॥ ८ ॥
शाखावातार्तानां सङ्कुचितस्तब्धभग्नसन्धीनाम् ।
विट्सङ्गाध्मानारुचिपरिकर्तिरुगादिषु च शस्तः ॥ ९ ॥
उष्णार्तानां शीताञ्छीतार्तानां तथा सुखोष्णांश्च ।
तद्योगौषधयुक्तान् बस्तीन् सन्तर्क्य विनियुञ्ज्यात् ॥ १० ॥
बस्तीन्न बृंहणीयान्दद्याद्व्याधिषु विशोधनीयेषु ।
मेदस्विनो विशोध्या ये च नराः कुष्ठमेहार्ताः ॥ ११ ॥
न क्षीणक्षतदुर्बलमूर्च्छितकृशशुष्कस्तब्धदेहानाम् ।
दद्याद्विशोधनीयान्दोषनिबद्धायुषो ये च ॥ १२ ॥
वाजीकरणेऽसृक्पित्तयोर्मधुघृतपयःसंयुताः सर्वे ।
शस्ताः सतैलमूत्रारनाललवणाः कफावृते वाते ॥ १३ ॥
युञ्ज्याद् द्रव्याणि बस्तिष्वम्लं मूत्रं पयः सुराक्वाथान् ।
अविरोधाद्धातूनां रसयोनित्वाच्च जलमुष्णम् ॥ १४ ॥
सुरदारुशताह्वैलाकुष्ठमधुकपिप्पलीमधुस्नेहाः ।
ऊर्ध्वानुलोमभागाः स सर्षपा शर्करा लवणम् ॥ १५ ॥
आवापो बस्तीनामतः प्रयोज्यानि येषु यानि स्युः ।
युक्तानि सह कषायैस्तदुत्तरतः प्रवक्ष्यामि ॥ १६ ॥
चिरजातकठिनबलिषु व्याधिषु तीक्ष्णा विपर्यये च मृदवः ।
सप्रतिवापकषायैर्योज्यास्त्वनुवासननिरूहाः ॥ १७ ॥
अर्धश्लोकैरतः सिद्धान्नानाव्याधिषु वर्गशः ।
बस्तीन् वीर्यसमैर्भागैर्यथार्हानिह ताञ्छृणु ॥ १८ ॥
बिल्वोऽग्निमन्थः श्योणाकः काश्मर्यः पाटलिस्तथा ।
शालिपर्णी पृश्निपर्णी बृहत्यौ वर्धमानकः ॥ १९ ॥

CC-0. All India Ayurvedic Congress (A.I.A.C), Dhanwantri Bhawan New Delhi Collection

Digitization by Agam Nigam Digital Preservation Trust, Chandigarh. Funding by IKS-MoE

यवाः कुलत्थाः कोलास्थि स्थिरा चेति त्रयोऽनिले ।
शस्यन्ते सचतुःस्नेहाः पिशितस्य रसान्विताः ॥ २० ॥
नलवञ्जुलवानीरशतपत्राणि शैवलम् ।
मञ्जिष्ठा सारिवाऽनन्ता पयस्या मधुयष्टिका ॥ २१ ॥
चन्दनं पद्मकोशीरं तुङ्गं च पैत्तिके त्रयः ।
सशर्कराघृतक्षौद्राः सक्षीरा बस्तयो हिताः ॥ २२ ॥
अर्कस्तथैव चालर्क एकाष्ठीला पुनर्नवा ।
हरिद्रा त्रिफला मुस्तं पीतदारु कुटन्नटम् ॥ २३ ॥
पिप्पल्यश्चित्रकश्चेति त्रयस्ते श्लेष्मरोगिणाम् ।
सक्षारक्षौद्रगोमूत्रा नातिस्नेहान्विता हिताः ॥ २४ ॥
फलजीमूतकेक्ष्वाकुधामार्गवकवत्सकाः ।
श्यामा च त्रिफला चैव स्थिरा दन्ती द्रवन्त्यपि ॥ २५ ॥
प्रकीर्या चोदकीर्या च नीलिनी क्षीरिणी तथा ।
सप्तला शङ्खिनी लोध्रं फलं कम्पिल्लकस्य च ॥ २६ ॥
चत्वारो मूत्रसिद्धास्ते पक्वाशयविशोधनाः ।
व्यस्तैरपि समस्तैश्च चतुर्योगा उदाहृताः ॥ २७ ॥
काकोली क्षीरकाकोली मुद्गपर्णी शतावरी ।
विदारी मधुयष्ट्याह्वा शृङ्गाटककशेरुके ॥ २८ ॥
आत्मगुप्ताफलं माषाः सगोधूमा यवास्तथा ।
जाङ्गलानूपजं मांसमित्येते शुक्रमांसदाः ॥ २९ ॥
जीवन्ती चाग्निमन्थश्च धातकीपुष्पवत्सकौ ।
प्रग्रहः खदिरः कुष्ठं शमी पिण्डीतको यवाः ॥ ३० ॥
प्रियङ्गू रक्तमूली च तरुणी स्वर्णयूथिका ।
वटाद्याः किंशुकं लोध्रमिति सांग्राहिका मताः ॥ ३१ ॥
परिस्रवे शृतं क्षीरं सवृश्चीरपुनर्नवम् ।
आखुपर्णिकया वापि तण्डुलीयकयुक्तया ॥ ३२ ॥

CC-0. All India Ayurvedic Congress (A.I.A.C), Dhanwantri Bhawan New Delhi Collection

Digitization by Agam Nigam Digital Preservation Trust, Chandigarh. Funding by IKS-MoE

कोलकतककाएडेक्षुदर्भपोटेक्षुवालिभिः ।
दाहघ्नः सघृतक्षीरो द्वितीयश्चोत्पलादिभिः ॥ ३३ ॥
कर्बुदाराढकीनीपविदुलैः क्षीरसाधितैः ।
बस्तिः प्रदेयो भिषजा शीतः समधुशर्करः ॥ ३४ ॥
परिकर्ते तथा वृन्तैः श्रीपर्णीकोविदारजैः ।
सुष्टिः शाल्मलिवृन्तानां क्षीरसिद्धो घृतान्वितः ॥ ३५ ॥
हितः प्रवाहणे तद्वद्वृन्तैः शाल्मलिकस्य च ।
अश्वावरोहिकाकाकनासाराजकशेरुकैः ॥ ३६ ॥
सिद्धाः क्षीरेऽतियोगे स्युः क्षौद्राञ्जनघृतैर्युताः ।
न्यग्रोधाद्यैश्चतुर्भिश्च तेनैव विधिनाऽपरः ॥ ३७ ॥
बस्तिः प्रवाहणे देयो भिषजा कल्पितो धिया ।
बृहती क्षीरकाकोली पृश्निपर्णी शतावरी ॥ ३८ ॥
काश्मर्यं बदरी दूर्वा तथोशीरप्रियङ्गवः ।
जीवादाने शृतौ क्षीरे द्वौ घृताञ्जनसंयुतौ ॥ ३९ ॥
बस्ती प्रदेयौ भिषजा शीतौ समधुशर्करौ ।
गोऽव्यजामहिषीक्षीरैर्जीवनीययुतैस्तथा ॥ ४० ।
तेनैव विधिना बस्तिर्देयः सक्षौद्रशर्करः ।
शशैणदक्षमार्जारमहिषाव्यजशोणितैः ॥ ४१ ॥
सद्यस्कैर्मृदुभिर्बस्तिर्जीवादाने प्रशस्यते ।
मधूकमधुकद्राक्षादूर्वाकाश्मर्यचन्दनैः ॥ ४२ ॥
शर्कराचन्दनद्राक्षामधुधात्रीफलोत्पलैः ।
रक्तपित्ते प्रमेहे तु कषायः सोमवल्कजः ॥ ४३ ॥
तत्र श्लोकाः । त्रिकास्त्रयोऽनिलादीनां चतुष्काश्चापरे त्रयः ।
पक्वाशयविशुद्ध्यर्थं वृष्याः सांग्राहिकास्तथा ॥ ४४ ॥
परिस्रावे तथा दाहे परिकर्ते प्रवाहणे ।
अतियोगे मताः पञ्च जीवादाने तथा त्रयः ॥ ४५ ॥

CC-0. All India Ayurvedic Congress (A.I.A.C), Dhanwantri Bhawan New Delhi Collection

Digitization by Agam Nigam Digital Preservation Trust, Chandigarh. Funding by IKS-MoE

रक्तपित्ते द्वयं मेह एकत्रिंशच्च पञ्च च ।
सुलभा नौषधक्लेशा बस्तयो गुणवत्तमाः ॥ ४६ ॥
गुल्मातिसारोदावर्तस्तम्भसङ्कुचितादिषु ।
सर्वाङ्गैकाङ्गरोगेषु रोगेष्वेवंविधेषु च ॥ ४७ ॥
यथास्वमौषधैः सिद्धान् बस्तीन्दद्याद्विचक्षणः ।
पूर्वोक्तेन विधानेन कुर्याद्योगान् पृथग्विधान् ॥ ४८ ॥

इत्यग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते सिद्धिस्थाने बास्तिसिद्धिर्नाम दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥

एकादशोऽध्यायः ।

अथातः फलमात्रासिद्धिं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥
इति ह स्माह भगवानात्रेयः ॥ २ ॥

भगवन्तमुदारसत्त्वधीश्रुतविज्ञानसमृद्धमत्रिजम् ।
फलबस्तिवरत्वनिश्चये सविवादा मुनयोऽभ्युपागमन् ॥ ३ ॥
भृगुकौशिककाप्यशौनकाः सपुलस्त्यासितगौतमादयः ।
कतमत्प्रवरं फलादिषु स्मृतमास्थापनयोजनास्विति ॥ ४ ॥
कफपित्तहरं वरं फलेष्वथ जीमूतकमाह शौनकः ।
मृदुवीर्यतया भिनत्ति तच्छकृदित्याह नृपोऽथ वामकः ॥ ५ ॥
कटुतुम्बीफलमुत्तमं मतं वमने दोषसमीरणे च तत् ।
तदयोग्यमशैत्यतीक्ष्णताकटुरौक्ष्यादिति गौतमोऽब्रवीत् ॥ ६ ॥
कफपित्तनिबर्हणं परं स च धामार्गवमित्यमन्यत ।
तदमन्यत वातलं पुनर्बडिशो ग्लानिकरं बलापहम् ॥ ७ ॥
कुटजं प्रशशंस चोत्तमं न बलघ्नं कफपित्तहारि च ।
अतिविज्जलमूर्ध्वभागिकं पवनक्षोभि च काप्य आह तत् ॥ ८ ॥
कृतवेधनमाह वातलं कफपित्ते प्रबलं हरेदिति ।
तदसाध्विति भद्रशौनकः कटुकं चापि बलघ्नमित्यपि ॥ ९ ॥

CC-0. All India Ayurvedic Congress (A.I.A.C), Dhanwantri Bhawan New Delhi Collection

Digitization by Agam Nigam Digital Preservation Trust, Chandigarh. Funding by IKS-MoE

इति तद्वचनानि हेतुभिः सुविचित्राणि निशम्य बुद्धिमान् ।
प्रशशंस फलेषु निश्चयं परमं चात्रिसुतोऽब्रवीदिदम् ॥ १० ॥
फलदोषगुणान्सरस्वती प्रति सर्वैरपि सम्यगीरिता ।
न तु किंचिददोषनिर्गुणं गुणभूयस्त्वमतो विचिन्त्यते ॥ ११ ॥
इह कुष्ठहिता गरागरी हितमिक्ष्वाकु तु मेहिने मतम् ।
कुटजस्य फलं हृदामये प्रवरं कोठफलं च पाण्डुषु ॥ १२ ॥
उदरे कृतवेधनं हितं मदनं सर्वगदाविरोधि तु ।
मनं सकषायतिक्तकं तदरूक्षं सकटूष्णपिच्छिलम् ॥ १३ ॥
कफपित्तहृदाशुकारि चाप्यनपायं पवनानुलोमि च ।
फलनामविशेषतस्ततो लभतेऽन्येषु फलेषु सत्स्वपि ॥ १४ ॥
गुरुणा च वचस्युदाहृते मुनिसङ्घेन च पूजिते ततः ।
प्रणिपत्य मुदा समन्वितः सहितः शिष्यगणोऽनुपृष्टवान् ॥ १५ ॥
सर्वकर्मगुणकृद्गुरुणोक्तो बस्तिरूर्ध्वमथ वेदिना मतः ।
नाभ्यधो गुदगतश्च शरीरात्सर्वतः कथमपोहति दोषान् ॥ १६ ॥
तद्गुरुरब्रवीदिदं शरीरं तन्त्रयतेऽनिलः सङ्गविघातात् ।
केवल एव दोषसहितो वा स हि वायुः प्रकोपमुपयाति ॥ १७ ॥
तं पवनं सपित्तकफविट्कं शुद्धिकरोऽनुलोमयति बस्तिः ।
सर्वशरीरगश्च गदसंघातः प्रकाशनात्प्रशान्तिमुपयाति ॥ १८ ॥
अथाभिगम्यार्थमखण्डितं धिया गजोष्ट्रगोऽश्वाव्यजबस्तिकर्म ।
अपृच्छदेनं स च बस्तिमब्रवोद्विधिं च तस्याह पुनः प्रचोदितः ॥१९॥
अजाविके सौम्य गजोष्ट्रयोर्वा गवाश्वयोर्बस्तिमुशन्ति माहिषम् ।
अजाविकादेस्तु सुबस्तिमुत्तरं वदन्ति बस्तिं त्वथ उत्तरेण ॥ २० ॥
सुबस्तिमष्टादशषोडशाङ्गुलं तथैव नेत्रं च दशाङ्गुलं क्रमात् ।
गजोष्ट्रगोश्वाव्यजबस्तिसंधौ चतुर्थभागे कृतकर्णिकं वदेत् ॥ २१ ॥
प्रस्थस्त्वजाव्योर्हि निरूहमात्रा गवादिषु द्वित्रिगुणो यथाबलम् ।
निरूह उष्ट्रस्य तथाढकद्वयं गजस्य वृद्धिस्त्वनुवासनेऽष्टमः ॥ २२ ॥

CC-0. All India Ayurvedic Congress (A.I.A.C), Dhanwantri Bhawan New Delhi Collection

Digitization by Agam Nigam Digital Preservation Trust, Chandigarh. Funding by IKS-MoE

कलिङ्गकुष्ठे मधुकं सपिप्पली वचा शताह्वा मदनं रसाञ्जनम् ।
हितानि सर्वेषु गुडः ससैन्धवो द्विपञ्चमूलस्य विकल्पना त्वियम् २३
गजेऽधिकोऽश्वत्थवटाश्वकर्णजः सखादिरः प्रग्रहशालतालजः ।
तथा च उष्ट्रे धवशिग्रुपाटलामधूकसाराः सनिकुम्भचित्रकाः ॥२४॥
पलाशभूतीकसुराह्वरोहिणीकषाय उक्तस्त्वधिको गवां हितः ।
पलाशदन्तीसुरदारुकत्तृणद्रवन्त्य उक्तास्तुरगस्य चाधिकाः ॥ २५ ॥
खरोष्ट्रयोः पीलुकरीरखादिराः शम्याकबिल्वादिगणस्य च च्छदाः ।
अजाविकानां त्रिफलापरूषकं कपित्थकर्कन्धु सबिल्वकोलजम् ॥२६॥
अथाग्निवेशः सततोऽन्तरान्तरा हितं च पप्रच्छ गुरुस्तदाह च ।
सदातुराः श्रोत्रियराजसेवकास्तथैव वेश्याः सह पण्यजीविभिः ॥२७॥
द्विजो हि वेदाध्ययनव्रताह्निकक्रियादिभिर्देहहितं न चेष्टते ।
नृपोपसेवी नृपचित्तरक्षणात्परानुरोधाद्बहुचिन्तनाद्भयात् ॥ २८ ॥
नृचित्तवर्तिन्युपचारतत्परा मृजाविभूषानिरता पणाङ्गना ।
सदासनादत्यनुबन्धविक्रयक्रयादिलोभादपि पण्यजीविनः ॥ २९ ॥
सदैव ते ह्यागतवेगनिग्रहं समाचरन्ते न च कालभोजनम् ।
अकालनिर्हारविहारसेविनो भवन्ति येऽन्येऽपि सदातुराश्च ते ॥३०॥
समीरणं वेगविधारणोद्धतं विवद्धसर्वाङ्गरुजाकरं भिषक् ।
समीक्ष्य तेषां फलवर्तिमादितः सुकल्पितां स्नेहवतीं प्रयोजयेत् ॥३१॥
पुनर्नवैरण्डनिकुम्भचित्रकान्सदेवदारुत्रिवृतानिदिग्धिकाम् ।
महान्ति मूलानि च पञ्च तद्भवान्विपाच्य मूत्रे दधिमस्तुसंयुते ॥३२॥
सतैलसर्पिर्लवणैश्च पञ्चभिर्विमूर्च्छितं बस्तिमथ प्रयोजयेत ।
निरूहितं धन्वरसेन भोजितं निकुम्भतैलेन ततोऽनुवासयेत ॥३३॥
बलाश्वगन्धाफलबिल्वचित्रकान्द्विपञ्चमूले कृतमालकोत्पले ।
यवान्कुलत्थांश्च पचेज्जलाढके रसः स पेष्यैस्तु कलिङ्गकादिभिः ॥३४॥
सतैलसर्पिर्गुडसैन्धवो हितः सदा नराणां बलवर्णवर्धनः ।
तथैव शस्तं मधुकेन साधितं फलेन बिल्वेन शताह्वयाऽथ वा ॥३५॥

CC-0. All India Ayurvedic Congress (A.I.A.C), Dhanwantri Bhawan New Delhi Collection

Digitization by Agam Nigam Digital Preservation Trust, Chandigarh. Funding by IKS-MoE

प्रकृतिगतः

सजीवनीयस्तु रसोऽनुवासने निरूहणे चालवणो शिशोर्हितः।
नचान्यदास्थङ्गबलाभिवर्धनं निरूहबस्तेः शिशुवृद्धयोः परम् ॥३६॥

तत्र श्लोकः। फलकर्मबस्तिषु वरत्त्वनिश्चयो बस्तयो गवादीनाम्।
सदातुरास्ताश्चोद्दिष्टाः फलमात्रा या हितं चैषाम् ॥ ३७ ॥

इत्यग्निवेशकृत तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृत सिद्धिस्थाने फलमात्रा-
सिद्धिर्नाम एकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

द्वादशोऽध्यायः ।

अथात उत्तरबस्तिसिद्धिं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥
इति ह स्माह भगवानात्रेयः ॥ २ ॥
अथ खल्वातुरं वैद्यः संशुद्धं वमनादिभिः।
दुर्बलं कृशमल्पाग्निं मुक्तसंधानबन्धनम् ॥ ३ ॥
निर्हृतानिलविण्मूत्रकफपित्तं कृशाशयम्।
शून्यदेहं प्रतीकारासहिष्णुं परिपालयेत् ॥ ४ ॥
यथैव तरुणं पूर्णं तैलपात्रं तथैव च।
गोपाल इव दण्डी गाः सर्वस्मादपचारतः ॥ ५ ॥
अग्निसंधुक्षणार्थं तु पूर्वं पेयादिभिर्भिषक्।
रसोत्तरेणैव चरेत्क्रमेण क्रमकोविदः ॥ ६ ॥
स्निग्धाम्लस्वादुहृद्यानि ततोऽम्ललवणौ रसौ।
स्वादुतिक्तौ ततो भूयः कषायकटुकौ ततः ॥ ७ ॥
अन्योऽन्यप्रत्यनीकानां रसानां स्निग्धरूक्षयोः।
व्यत्यासादुपयोगेन प्रकृतिं गमयेद्भिषक् ॥ ८ ॥
बलवान् वर्णवान् सर्वरतिः स्वङ्गः स्थिरेन्द्रियः।
प्रसन्नात्मा सर्वसहो विज्ञेयः प्रकृतिं गतः ॥ ९ ॥
एतां प्रकृतिमप्राप्तः सर्ववर्ज्यानि वर्जयेत्।
महादोषकराण्यष्टाविमानि तु विशेषतः ॥ १० ॥

CC-0. All India Ayurvedic Congress (A.I.A.C), Dhanwantri Bhawan New Delhi Collection

Digitization by Agam Nigam Digital Preservation Trust, Chandigarh. Funding by IKS-MoE

उच्चैर्भाष्यं रथक्षोभमतिचङ्क्रमणासने ।
अजीर्णाहितभोज्ये च दिवास्वप्नं च मैथुनम् ॥ ११ ॥
तज्जा देहोर्ध्वसर्वाधोमध्यपीडामदोषजाः ।
श्लेष्मजाः क्षयजाश्चैव व्याधयः स्युर्यथाक्रमम् ॥ १२ ॥
तेषां विस्तरतो लिङ्गमेकैकस्य सभेषजम् ।
यथावत्संप्रवक्ष्यामि सिद्धान्बस्तींश्च यापनान् ॥ १३ ॥

तत्र, उच्चैर्भाष्यातिभाष्याभ्यां शिरस्तापकर्णशङ्खनिस्तोदस्रोतोऽवरोधमुखतालुकण्ठशोषतैमिर्यपिपासाज्वरतमकहनुमन्याग्रहनिष्ठीवनोरःपार्श्वशूलस्वरभेदहिक्काश्वासादयः स्युः, रथक्षोभात् संधिपर्वशैथिल्यहनुनासाकर्णशिरःशूलतोदवङ्क्षिविक्षोभाटोपान्त्रकूजनाध्मानहृदयेन्द्रियोपरोधस्फिक्पार्श्ववंक्षणवृषणकटीपृष्ठवेदनासंधिस्कन्धहनुग्रीवादौर्बल्याङ्गाभितापपादशोफप्रस्वापहर्षणादयः, अतिचङ्क्रमणात् पादजङ्घोरुजानुवंक्षणश्रोणीपृष्ठशूलच्छर्दिसक्थिसादनिस्तोदपिण्डिकोद्वेष्टनाङ्गमर्दांसाभितापसिराधमनीहर्षश्वासकासादयः स्युः, अत्यासनात् रथक्षोभजाः स्फिक्पार्श्ववंक्षणवृषणकटीपृष्ठवेदनादयः स्युः, अजीर्णाध्यशनाभ्यां तु मुखशोषाध्मानशूलनिस्तोदपिपासागात्रसादच्छर्द्यतीसारमूर्च्छाज्वरप्रवाहणामविषादयः स्युः, विषमाहिताशनाभ्यामनन्नाभिलाषदौर्बल्यवैवर्ण्यकण्डूपामागात्रावसादवातादिप्रकोपजाश्च ग्रहण्यर्शोविकारादयः, दिवास्वप्नादरोचकाविपाकाग्निनाशस्तैमित्यपाण्डुकण्डूपामादाहच्छर्द्यङ्गमर्दहृत्स्तम्भजाड्यतन्द्रानिद्राप्रसङ्गग्रन्थिजन्मदौर्बल्यरक्तमूत्राक्षितातालुलेपाः पिपासा च; व्यवायादाशुबलसादोरुसादबस्तिशिरोगुदमेढ्रवृषणवंक्षणारुजानुजङ्घापादशूलहृदयस्पन्दननेत्रपीडाङ्गशैथिल्यशुक्रमार्गशोणितागमनकासश्वासशोणितष्ठीवनस्वरावसादकटीदौर्बल्यैकाङ्गसर्वाङ्गरोगमुष्कश्वयथुवातवर्चोमूत्रसङ्गशुक्रविसर्गजाड्यवेपथुबाधिर्यविषादादयः स्युः; उत्पाट्यत इव गुदस्ताड्यत इव मेढ्रमवसीदतीव मनो वेपते हृदयं पीड्यन्ते सन्धयस्तमः प्रविश्यतीव

CC-0. All India Ayurvedic Congress (A.I.A.C), Dhanwantri Bhawan New Delhi Collection

Digitization by Agam Nigam Digital Preservation Trust, Chandigarh. Funding by IKS-MoE

च, इत्येवमेभिरष्टभिरपचारैरेते प्रादुर्भवन्त्युपद्रवाः ॥ १४ ॥

तेषां सिद्धिः—उच्चैर्भाष्यातिभाष्यजानामभ्यङ्गस्वेदोपनाहधूमनस्योपरिभक्तस्नेहपानरसक्षीरादिभिर्वातहरः सर्वो विधिर्मौनं च, रथक्षोभातिचंक्रमणात्यासनजानां स्नेहस्वेदादि वातहरं कर्म सर्वं निदानवर्जं, अजीर्णाध्यशनजानां निरवशेषतश्छर्दनं रूक्षस्वेदधूमपानलङ्घनीयपाचनीयदीपनीयौषधावचारणं च, विषमाहिताशनजानां यथास्वं दोषक्रियाः, दिवास्वप्नजानां धूमपानलङ्घनवमनशिरोविरेचनव्यायामरूक्षाशनादिदीपनीयौषधोपयोगः प्रकर्षणोन्मर्दनपरिषेचनादिश्च श्लेष्महरः सर्वो विधिः, मैथुनजानां जीवनीयसिद्धयोः क्षीरसर्पिषोरुपयोगस्तथा वातहराः स्वेदाभ्यङ्गोपनाहा वृष्याश्चाहाराः स्नेहाः स्नेहविधयो यापनाबस्तयोऽनुवासनं च मूत्रवैकृतबस्तिशूलेषु चोत्तरबस्तिः विदारीगन्धादिगणजीवनीयगणक्षीरसंसिद्धं तैलं स्याद्यापनाश्च बस्तयः सर्वकालं देयाः । तानुपदेक्ष्यामः—॥ १५ ॥

मुस्तोशीरबलारग्वधरास्नामञ्जिष्ठाकटुरोहिणीत्रायमाणापुनर्नवाबिभीतकगुडूचीस्थिरादिपञ्चमूलानि पालिकानि खण्डशः क्लृप्तानि अष्टौ च मदनफलानि प्रक्षाल्य जलाढके परिक्वाथ्य पादशेषो रसः क्षीरार्द्धप्रस्थसंयुक्तः पुनः शृतः क्षीरावशेषः जाङ्गलरसतुल्यो मधुयुक्तः शतकुसुमामधुककुटजफलरसाञ्जनप्रियङ्गुकल्कीकृतः ससैन्धवः सुखोष्णबस्तिः शुक्रमांसाग्निजननः क्षतक्षीणकासगुल्मशूलविषमज्वरब्रध्नकुण्डलोदावर्तकुक्षिशूलमूत्रकृच्छ्रासृग्रजोविसर्प (र्ग) प्रवाहिकाशिरोरुजाजानूरुजङ्घाबस्तिग्रहाश्मर्युन्मादार्शःप्रमेहाध्मानवातरक्तपित्तश्लेष्मव्याधिहरः सद्यो बलजननो रसायनश्चेति ॥ १६ ॥

एरण्डमूलपलाशात षट्पलं शालिपर्णी पृश्निपर्णी बृहती कण्टकारिका गोक्षुरको रास्नाऽश्वगन्धा गूडूची वर्षाभूरारग्वधो देवदार्विति पलिकानि खण्डशः क्लृप्तानि फलानि चाष्टौ प्रक्षाल्य जलाढके क्षीरपादे पचेत्, पादशेषं कषायं पूतं शतकुसुमाकुष्ठमुस्तपिप्पली-

CC-0. All India Ayurvedic Congress (A.I.A.C), Dhanwantri Bhawan New Delhi Collection

Digitization by Agam Nigam Digital Preservation Trust, Chandigarh. Funding by IKS-MoE

हपुषाविल्ववचावत्सकफलरसाञ्जनप्रियङ्गुयवानिप्रक्षेपकल्पितं मधुघृततैलसैन्धवयुक्तं सुखोष्णं निरूहमेकं द्वौ त्रीन्वा दद्यात्, सर्वेषां प्रशस्तो विशेषतो ललितसुकुमारक्षतक्षीणस्थविरचिरार्शसामपत्यकामानां च ॥ १७ ॥

सहचरबलामूर्वा[1]मूलसारिवासिद्धेन पयसा तथा बृहतीकण्टकारीशतावरीच्छिन्नरुहाश्रृतेन पयसा मधुकमदनपिप्पलीकल्ककृतेन पूर्ववद् बस्तिः ॥ १८ ॥

तथा बलातिबलाविदारीशालिपर्णीपृश्निपर्णीबृहतीकण्टकारिकादर्भमूलयवकाश्मर्यबिल्वफलसिद्धेन पयसा मधूकमदनकल्कीकृतेन मधुघृतसौवर्चलप्रयुक्तेन कासज्वरगुल्मप्लीहार्दितस्त्रीमद्यक्लिष्टानां सद्योबलजननो रसायनश्च ॥ १९ ॥

तथा बलातिबलारास्नारग्वधमदनबिल्वगुडूचीपुनर्नवैरण्डाश्वगन्धासहचरपलाशदेवदारुद्विपञ्चमूलानि पलिकानि यवकोलकुलत्थद्विप्रसृतं शुष्कमूलकानां च जलद्रोणे सिद्धं निरूहप्रमाणं शेषं कषायं पूतं मधूकमदनशतपुष्पाकुष्ठपिप्पलीवचावत्सकफलरसाञ्जनप्रियङ्गुयवानीकल्कीकृतं गुडघृततैलक्षौद्रक्षीरमांसरसाम्लकाञ्जिकसैन्धवयुक्तं सुखोष्णं च बस्तिं दद्यात् शुक्रमूत्रवर्चःसङ्गेऽनिलजगुल्महृद्रोगाध्मानब्रध्नपार्श्वपृष्ठकटीग्रहसंज्ञानाशबलक्षयेषु च ॥ २० ॥

हपुषार्धकुडवो द्विगुणार्धक्षुण्णयवः क्षीरोदकसिद्धः क्षीरशेषो मधुघृततैललवणयुक्तो बस्तिः सर्वाङ्गविसृतवातरक्तसक्तविण्मूत्रस्त्रीखेदितहितो वातहरो बुद्धिमेधाग्निबलजननश्च ॥ २१ ॥

ह्रस्वपञ्चमूलीकषायः क्षीरोदकसिद्धः पिप्पलीमधूकमदनकल्कीकृतः सगुडघृततैललवणः क्षीणविषमज्वरकर्षितस्य बस्तिः ॥ २२ ॥

बलातिबलापामार्गात्मगुप्ताष्टपलार्धक्षुण्णयवाञ्जलिकषायः पूर्ववद्बस्तिः स्थविरदुर्बलक्षीणशुक्ररुधिराणां पथ्यतमः ॥ २३ ॥

बलामधुकविदारीदर्भमूलमृद्वीकायवैः कषायमाजेन पयसा पुनः

CC-0. All India Ayurvedic Congress (A.I.A.C), Dhanwantri Bhawan New Delhi Collection

Digitization by Agam Nigam Digital Preservation Trust, Chandigarh. Funding by IKS-MoE

पक्त्वा मधुकात्तकल्कितं समधुघृतसैन्धवं ज्वरार्तेभ्यो बस्तिं दद्यात ॥ २४ ॥

शालिपर्णीपृश्निपर्णीगोक्षुरकक्कोलकाश्मर्यपरूषकखर्जूरफलमधूकपुष्पैरजाक्षीरजलप्रस्थाभ्यां सिद्धः कषायः पिप्पलीमधुकोत्पलकल्कितः सघृतसैन्धवः क्षीणेन्द्रियविषमज्वरकर्षितस्य बस्तिः शस्तः ॥ २५ ॥

स्थिरादिपञ्चमूलीपञ्चपलेन शालिषष्टिकयवगोधूममाषकषायपञ्चप्रसृतेन छागपयःशृतं पादशेषं, कुक्कुटाण्डरसमधुघृतशर्करासैन्धवसौवर्चलयुक्तो बस्तिर्वृष्यतमो बलवर्णजननश्च । इति यापनाबस्तयो द्वादश ॥ २६ ॥

कल्पश्चैष शिखिगोनर्दहंसाण्डरसेषु स्यात् ॥ २७ ॥

सतित्तिरिः मयूरराजहंसपञ्चमूलीसिद्धपयः शतकुसुममधुकरास्नाकुटजफलपिप्पलीकल्कः घृततैलगुडसैन्धवयुक्तो बस्तिर्बलवर्णशुक्रजननो रसायनश्च ॥ २८ ॥

द्विपञ्चमूलीकुक्कुटरससिद्धं पयः पादशेषं पिप्पलीमधूकरास्नामदनमधुककल्कं शर्करामधुघृतयुक्तं स्त्रीष्वतिकामानां बलजननो बस्तिः ॥ २९ ॥

मयूरमपित्तपक्षपादास्यान्त्रं कृत्वा स्थिरादिभिः पलिकैः सजले पयसि पक्त्वा क्षीरशेषं मदनविदारीपिप्पलीशतकुसुमामधूककल्कीकृतं मधुघृतसैन्धवयुक्तं बस्तिं दद्यात, स्त्रीष्वतिप्रसक्तक्षीणेन्द्रियेभ्यो हितो बलवर्णकरः ॥ ३० ॥

कल्पश्चैष विष्किरप्रतुदप्रसहाम्बुचरेषु स्यात, अक्षीरो रोहितादिषु मत्स्येषु च ॥ ३१ ॥

गोधानकुलमार्जारमूषिकशल्लकमांसानां दशपलान्भागान् सपञ्चमूलान्पयसि पक्त्वा तत्पयःपिप्पलीफलकल्कसैन्धवसौवर्चलशर्करामघृततैलयुक्तो बस्तिर्बल्यो रसायनः क्षीणक्षतस्य सन्धानकरो

CC-0. All India Ayurvedic Congress (A.I.A.C), Dhanwantri Bhawan New Delhi Collection

Digitization by Agam Nigam Digital Preservation Trust, Chandigarh. Funding by IKS-MoE

मथितोरस्करथगजहयभग्नवातबलासकप्रभृत्त्युदावर्तवातसक्तमूत्रवर्चः-शुक्राणां हिततमश्च ॥ ३२ ॥

कूर्मादीनामन्यतमपिशितसिद्धं पयो गोवृषनागहयनक्रहंस कुक्कुटाण्डरस-मधु-घृत-शर्करा-सैन्धवेक्षुरकात्मगुप्ताफलकल्कसंसृष्टो बस्तिर्वृद्धानामपि बलजननः ॥ ३३ ॥

गोवृषबस्तवराहवृषणकर्कटचटकसिद्धं क्षीरमुच्चटकेक्षुरकात्मगुप्ता-मधुघृतयुतं किंचिल्लवणितं बस्तिः ॥ ३४ ॥

कर्कटकरसश्चटकाण्डरसयुक्तः समधुघृतशर्करो बस्तिरित्येते बस्तयः परमवृष्याः ॥ ३५ ॥

उच्चटकेक्षुरकात्मगुप्ताशृतक्षीरप्रतिभोजनानुपानात्स्त्रीशतगामिनं नरं कुर्युः ॥ ३६ ॥

दशमूलमयूरहंसकुक्कुटक्काथात्पञ्चप्रसृतं मधुतैलघृतवसामज्जचतु-ष्प्रसृतयुक्तं शतपुष्पामुस्तहपुषाकल्कीकृतः सलवणो बस्तिः पाद-गुल्फोरुजानुजङ्घात्रिकवंक्षणबस्तिवृषणानिलरोगहरः ॥ ३७ ॥

मृगविष्किरानूपबिलेशयानामेतेनैव कल्पेन बस्तयो देयाः ॥३८॥

मधुघृतद्विप्रसृतं तुल्योष्णोदकं शतपुष्पार्धपलं सैन्धवार्धाक्षयुक्तो बस्तिर्दीपनो बृंहणो बलवर्णकरो निरुपद्रवो वृष्यतमो रसायनः क्रिमिकुष्ठोदावर्त्तगुल्मार्शोब्रध्नप्लीहमेहहरः ॥ ३९ ॥

तद्वत्समधुघृतः पयस्तुल्यो बस्तिः पूर्वकल्पेन बलवर्णकरो वृष्यतमो निरुपद्रवो बस्तिमेढ्रपाकपरिकर्तिकामूत्रकृच्छ्रपित्तव्याधि-हरो रसायनश्च ॥ ४० ॥

मधुघृताभ्यां मांसरसतुल्यो मुस्ताक्षयुक्तः पूर्ववद्बस्तिर्बलासपा-दहर्षगुल्मजानूरुनिकुञ्चनबस्तिवृषणमेढ्रत्रिकोरुपृष्ठशूलहरः ॥ ४१ ॥

सुरासौवीरककुलत्थमांसरसमधुघृततैलसप्तप्रसृतः मुस्तशताह्वाक-ल्कितः सलवणो बस्तिः सर्ववातरोगहरः ॥ ४२ ॥

CC-0. All India Ayurvedic Congress (A.I.A.C), Dhanwantri Bhawan New Delhi Collection

Digitization by Agam Nigam Digital Preservation Trust, Chandigarh. Funding by IKS-MoE

तथा द्विपञ्चमूलत्रिफलाबिल्वमदनफलकषायो गोमूत्रसिद्धः कुटजमदनफलमुस्तपाठाकल्कितः सैन्धवयवाशूकक्षौद्रतैलयुक्तो बस्तिः श्लेष्मव्याधिबद्धस्याटोपवातशुक्रसङ्गपाण्डुरोगाजीर्णविसूचिकालसकेषु देय इति ॥ ४३ ॥

अत ऊर्ध्वं वृष्यतमान्स्नेहान्वक्ष्यामः ॥ ४४ ॥

शतावरीगुडूचीक्षुविदार्यामलकद्राक्षाखर्जूराणां यन्त्रपीडितानां रसप्रस्थं पृथगेकैकं तद्वद् घृततैलगोमहिष्यजाक्षीराणां द्वौ द्वौ दद्यात्, जीवकर्षभकमेदामहामेदात्वक्क्षीरीशृङ्गाटकमधूलिकामधुकोञ्चटकपिप्पलीपुष्करबीजनीलोत्पलकदम्बपुष्पपुण्डरीककेशरकल्कान् पृषतरक्षमांसकुक्कुटचटकचकोरमत्ताक्षबर्हिजीवञ्जीवककुलिङ्गनीलहंसानां रसं वसामज्ज्ञोश्च प्रस्थं दत्त्वा साधयेत । ब्रह्मघोषशङ्खपटहभेरीनिनादैः सिद्धं सितच्छत्रकृतच्छायं गजस्कन्धमारोहयेद्भगवन्तं वृषध्वजमभिपूज्य तं स्नेहं त्रिभागमाक्षिकं मङ्गलाशीःस्तुतिदेवतार्चनैर्बस्तिं गमयेत् । नृणां स्त्रीविहारिणां नष्टरेतसां क्षतक्षीणविषमज्वरार्तानां व्यापन्नयोनीनां वन्ध्यानां रक्तगुल्मिनीनां मृतापत्यानामनार्तवानां च स्त्रीणां क्षीणमांसरुधिराणां पथ्यतमं रसायनमुत्तमं वलीपलितनाशनं विद्यात् ॥ ४५ ॥

बलागोक्षुरकरास्नाश्वगन्धाशतावरीसहचराणां शतं शतमायोज्य जलद्रोणशते प्रसाध्य तस्मिन् जलद्रोणावशेषे रसे वस्त्रपूते विदार्यामलकस्वरसयोर्बस्तमहिषवराहवृषकुक्कुटबर्हिहंसकारण्डवसारसानां घृततैलयोश्चैकैकं पृथक् प्रस्थमष्टौ प्रस्थान् क्षीरस्य दत्त्वा चन्दनमधुकमधूलिकात्वक्क्षीरीबिसमृणालोत्पलपटोलफलात्मगुप्तोदनपाकितालमज्जाखर्जूरमृद्वीकातामलकीकण्टकारीजीवकर्षभकक्षुद्रसहामहासहाशतावरीमेदामहामेदापिप्पलीह्रीबेरत्वक्पत्रकल्कांश्च दत्त्वा साधयेद् ब्रह्मघोषादिना विधिना । तत्सिद्धं बस्तिमादद्यात् । तेन स्त्रीशतं गच्छेत् न चात्रास्ते विहाराहारयन्त्रणा क्वचित् । एष वृष्यो

ब्रह्म घोष-ब्रह्मगिरा ब्रह्म नाद आकाशवाणी
... ... ओमनाद

CC-0. All India Ayurvedic Congress (A.I.A.C), Dhanwantri Bhawan New Delhi Collection

Digitization by Agam Nigam Digital Preservation Trust, Chandigarh. Funding by IKS-MoE

वर्ण्यो बृंहण आयुष्यो वलीपलितनुत । क्षतक्षीणनष्टशुक्रविषमज्वरार्तानां व्यापन्नयोनीनां च पथ्यतमः ॥ ४६ ॥

सहचरपलशतमुदकद्रोणचतुष्टये पक्त्वा द्रोणशेषे रसे सुपूते विदारीक्षुरसप्रस्थाभ्यामष्टगुणक्षीरं घृततैलप्रस्थं बलामधुकमधूकचन्दनमधूलिकासारिवामेदामहामेदाकाकोलीक्षीरकाकोलीपयस्याऽगुरुमञ्जिष्ठाव्याघ्रनखशटीसहचरीसहस्रवीर्यावराङ्गलोध्राणामक्षमात्रैर्द्विगुणशर्करैः कल्कैः साधयेद् ब्रह्मघोषादिना विधिना। तत्सिद्धं बस्तिं दद्यात्। एष सर्वरोगहरो रसायनो ललितानां श्रेष्ठोऽन्तःपुरचारिणां क्षतक्षयवातपित्तवेदनाश्वासकासहरस्त्रिभागमाक्षिकोऽकालवलीपलितनुत् वर्णरूपबलमांसशुक्रवर्धनः ॥ ४७ ॥

इत्येते रसायनाः स्नेहबस्तयः सति विभवे शतपाकाः सहस्रपाका वा कार्या वीर्यबलाधानार्थमिति ॥ ४८ ॥

भवन्ति चात्र।

इत्येते बस्तयः स्नेहाश्चोक्ता प्राणिषु संज्ञिताः।
सुस्थानामातुराणां च वृद्धानां चाविरोधिनः ॥ ४९ ॥
अतिव्यवायशीलानां शुक्रमांसबलप्रदाः
सर्वरोगप्रशमनाः सर्वेष्वृतुषु यौगिकाः ॥ ५० ॥
नारीणामप्रजातानां नराणां चाप्यपत्यदाः।
उभयार्थकरा दृष्टाः स्नेहबस्तिनिरूहयोः ॥ ५१ ॥
व्यायामो मैथुनं मद्यं मधूनि शिशिराम्बु च।
संभोजनं रथक्षोभो बस्तिष्वेतेषु गर्हितम् ॥ ५२ ॥
तत्र श्लोकाः। शिखिगोनर्दहंसाण्डैर्दक्षवद् बस्तयस्त्रयः।
विंशतिर्विष्किरैस्त्रिंशत्प्रतुदैः प्रसहैर्नव ॥ ५३ ॥
विंशतिश्च तथा सप्तविंशतिश्चाम्बुचारिभिः।
नव मत्स्यादिभिश्चैव शिखिकल्पेन बस्तयः ॥ ५४ ॥

CC-0. All India Ayurvedic Congress (A.I.A.C), Dhanwantri Bhawan New Delhi Collection

Digitization by Agam Nigam Digital Preservation Trust, Chandigarh. Funding by IKS-MoE

दश कर्कटकाद्यैश्च कूर्मकल्पेन बस्तयः ।
मृगैः सप्तदशैकोनविंशतिर्विष्किरैर्दश ॥ ५५ ॥
आनूपैर्दत्तशिखिवद्भूशयैश्च चतुर्दश ।
एकोनत्रिंशदित्येते सह स्नेहैः समासतः ॥ ५६ ॥
प्रोक्ता विस्तरशो भिन्ना द्वे शते षोडशोत्तरे ।
एते माक्षिकसंयुक्ताः कुर्वन्त्यतिवृषं नरम् ।
नातियोगं नवायोगं स्तम्भितास्ते च कुर्वते ॥ ५७ ॥
मृदुत्वान्न निवर्तेरन्बस्तयश्च निरूहणे ।
समूत्रैर्बस्तिभिस्त्वेतैरास्थाप्यः क्षिप्रमेव च ॥ ५८ ॥
शोफाग्निनाशपाण्डुत्वशूलार्शःपरिकर्तिकाः ।
स्युर्ज्वरश्चातिसारश्च यापनात्यर्थसेवया ॥ ५९ ॥
अरिष्टक्षीरसीध्वाद्या तत्रेष्टा दीपनी क्रिया ।
युक्त्या तस्मान्निषेवेत यापनान्न प्रसङ्गतः ॥ ६० ॥
इत्युच्चैर्भाष्यपूर्वाणां व्यापदः सचिकित्सिताः ।
विस्तरेण पृथक् प्रोक्तास्तेभ्यो रक्षेन्नरं सदा ॥ ६१ ॥
कर्मणां वमनादीनामसम्यक्करणापदाम् ।
यत्रोक्तं साधनं स्थाने सिद्धिस्थानं तदुच्यते ॥ ६२ ॥
इत्यध्यायशतं विंशमात्रेयमुनिवाङ्मयम् ।
हितार्थं प्राणिनां प्रोक्तमग्निवेशेन धीमता ॥ ६३ ॥
दीर्घमायुर्यशः प्रज्ञामारोग्यं चापि पुष्कलम् ।
सिद्धिं चानुत्तमां लोके प्राप्नोति विधिना पठन् ॥ ६४ ॥
विस्तारयति लेशोक्तं संक्षिपत्यतिविस्तरम् ।
संस्कर्ता कुरुते तन्त्रं पुराणं च पुनर्नवम् ॥ ६५ ॥
अतस्तन्त्रोत्तममिदं चरकेणातिबुद्धिना ।
संस्कृतं तत्तु संसृष्टं विभागेनोपलक्ष्यते ॥ ६६ ॥
अखण्डार्थं दृढबलो जातः पञ्चनदे पुरे ॥ ६७ ॥

CC-0. All India Ayurvedic Congress (A.I.A.C), Dhanwantri Bhawan New Delhi Collection

Digitization by Agam Nigam Digital Preservation Trust, Chandigarh. Funding by IKS-MoE

कृत्वा बहुभ्यस्तन्त्रेभ्यो विशेषाच्च बलोच्चयम् ।
सप्तदशौषधाध्यायसिद्धिकल्पैरपूरयत् ॥ ६८ ॥
इदमन्यूनशब्दार्थं तन्त्रं दोषविवर्जितम् ।
षट्त्रिंशता विचित्राभिर्भूषितं तन्त्रयुक्तिभिः ।
तत्राधिकरणं योगो हेत्वर्थोऽर्थः पदस्य च ॥ ६९ ॥
प्रदेशोद्देशनिर्देशवाक्यशेषाः प्रयोजनम् ।
उपदेशापदेशातिदेशार्थापत्तिनिर्णयाः ॥ ७० ॥
प्रसङ्गैकान्तनैकान्ताः सापवर्गो विपर्ययः ।
पूर्वपक्षविधानानुमतव्याख्यानसंशयाः ॥ ७१ ॥
अतीतानागतावेक्षास्वसंज्ञोह्यसमुच्चयाः ।
निदर्शनं निर्वचनं संनियोगो विकल्पनम् ॥ ७२ ॥
प्रत्युच्चारस्तथोद्धारः संभवस्तन्त्रयुक्तयः ।
तन्त्रे व्याससमासाभ्यां भवन्त्येता हि कृत्स्नशः ॥ ७३ ॥
एकदेशेन दृश्यन्ते समासाभिहितास्तथा ॥ ७४ ॥
यथाम्बुजवनस्यार्कः प्रदीपो वेश्मनो यथा ।
प्रबोधनप्रकाशार्थास्तथा तन्त्रस्य युक्तयः ॥ ७५ ॥
एकस्मिन्नपि यस्येह शास्त्रे लब्धास्पदा मतिः ।
स शास्त्रमन्यदप्याशु युक्तिज्ञत्वात्प्रबुध्यते ॥ ७६ ॥
अधीयानोऽपि शास्त्राणि तन्त्रयुक्त्यविचक्षणः ।
नाधिगच्छति शास्त्रार्थानर्थान्भाग्यक्षये यथा ॥ ७७ ॥
दुर्गृहीतं क्षिणोत्येव शास्त्रं शस्त्रमिवाबुधम् ।
सुगृहीतं तदेव ज्ञं शास्त्रं शस्त्रं च रक्षति ॥ ७८ ॥
(तस्मादेताः प्रवक्ष्यन्ते विस्तरेणोत्तरे पुनः ।
तत्वज्ञानार्थमस्यैव तन्त्रस्य गुणदोषतः ॥ ७९ ॥)
इदमखिलमधीत्य सम्यगर्थान् विमृशति यो विमलः प्रयोगनित्यः ।
स मनुजसुखजीवितप्रदानाद् भवति धृतिस्मृतिबुद्धिधर्मवृद्धः ॥८०॥

CC-0. All India Ayurvedic Congress (A.I.A.C), Dhanwantri Bhawan New Delhi Collection

Digitization by Agam Nigam Digital Preservation Trust, Chandigarh. Funding by IKS-MoE

यस्य द्वादशसाहस्री हृदि तिष्ठति संहिता ॥
सोऽर्थज्ञः स विचारज्ञश्चिकित्साकुशलश्च सः ॥ ८१ ॥
चिकित्सितं वह्निवेश स्वस्थातुरहितं प्रति ॥
यदिहास्ति तदन्यत्र यन्नेहास्ति न तत् क्वचित् ॥ ८२ ॥

इत्यग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते सिद्धिस्थाने
उत्तरबस्तिसिद्धिर्नाम द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥

समाप्तं चेदं चरकतन्त्रम् ॥

CC-0. All India Ayurvedic Congress (A.I.A.C), Dhanwantri Bhawan New Delhi Collection

Digitization by Agam Nigam Digital Preservation Trust, Chandigarh. Funding by IKS-MoE

CC-0. All India Ayurvedic Congress (A.I.A.C), Dhanwantri Bhawan New Delhi Collection

Digitization by Agam Nigam Digital Preservation Trust, Chandigarh. Funding by IKS-MoE

CC-0. All India Ayurvedic Congress (A.I.A.C), Dhanwantri Bhawan New Delhi Collection

Digitization by Agam Nigam Digital Preservation Trust, Chandigarh. Funding by IKS-MoE

CC-0. All India Ayurvedic Congress (A.I.A.C), Dhanwantri Bhawan New Delhi Collection

Digitization by Agam Nigam Digital Preservation Trust, Chandigarh. Funding by IKS-MoE

CC-0. All India Ayurvedic Congress (A.I.A.C), Dhanwantri Bhawan New Delhi Collection

Digitization by Agam Nigam Digital Preservation Trust, Chandigarh. Funding by IKS-MoE

CC-0. All India Ayurvedic Congress (A.I.A.C), Dhanwantri Bhawan New Delhi Collection